

11	24	7	20	3
4	12	25	8	16
17	5	13	21	9
10	18	1	14	22
23	6	19	2	15

ציור מס' 22

			1			
		6		2		
	11		7		3	
16		12		8		4
21		17		13		9
	22		18		14	
		23		19		15
		24		20		
			25			

ציור מס' 21

בעזרת שני מישורי "מראות דמיוניות" המחברות את אמצעי צלעות הריבוע מעתיקים את המספרים החיצוניים בתמונת ראי למקומות פנויים בריבוע ומתקבל ריבוע-קסם (ציור מס' 22). חסרונה של שיטה זו היא בכך, שהמספרים משובצים במקומות קבועים בניגוד לשיטה הקודמת. אפשר להטיל על תלמידים טובים משימה של פענוח העקרונות שעליהם מבוססות השיטות הנ"ל.

24	7	20	3	11	24	7	20	3	11
5	13	21	9	17	5	13	21	9	17
6	19	2	15	23	6	19	2	15	23
12	25	8	16	4	12	25	8	16	4
18	1	14	22	10	18	1	14	22	10
24	7	20	3	11	24	7	20	3	11
5	13	21	9	17	5	13	21	9	17
6	19	2	15	23	6	19	2	15	23
12	25	8	16	4	12	25	8	16	4
18	1	14	22	10	18	1	14	22	10

ציור מס' 23

משימה מס' 8 – מציאת הסכום של מספרים מוסתרים

נתונה רשת ריבועית ובה משובצים 100 מספרים כמתואר בציור מס' 23.

מציגים לתלמידים את הרשת ובה 4 משבצות אופקיות רצופות מוסתרות או 4 משבצות רצופות מוסתרות באלכסון (כמודגם בציור).

התלמידים נשאלים: מהו סכום ארבעת המספרים שהוסתרו? הרי התלמידים אינם מכירים את הטבלה!

המורה חוזר על בשאלתו פעמים אחדות, ומדי פעם בפעם הוא מכסה ארבעה מספרים אחרים, אך ללא הצלחה. אחר-כך מתחלפים בתפקידים המורה והתלמיד. התלמיד הוא זה שמכסה את הרביעייה והמורה הוא המשיב. מובן שתשובותיו נכונות. הייתכן שמורה למד את הטבלה בעל-פה? התשובה: לא.

פתרון שאלת המורה הוא פשוט. רשת המספרים היא הצמדה של ארבעה ריבועי-קסם 5×5 . בשל המחזוריות של המספרים ברשת המקיפה, נוצרת תכונה מעניינת. סכום המספרים המוסתרים הוא ההפרש בין הסכום הקבוע של ריבוע-הקסם (בריבוע המודגם – 65) וערך המשבצת הגלויה שבקצה המוסתר.

בריבוע המוצג בציור מס' 23 הסכום המוסתר הוא 41 (24-65). ניתן להסתיר גם 4 משבצות באלכסון (של 45°) ובאותה דרך אפשר לקבוע את סכום המשבצות המוסתרות. מובן שהדבר נכון גם בהצמדת 4 ריבועי-קסם בסדר אחר.

מבחינה רידקטית רצוי שמורה יציג משימה זו על גבי שקף ויקרינה על מסך בכיתה, כך ישתף קבוצה גדולה של תלמידים במציאת הפתרון. הניסיון מלמד, כי בדרך זו התלמידים מגיעים במהירות לפתרון או לפחות מזהים את יחודיות הקומפוזיציה של ריבועי-קסם.

סיכום

רוב המשימות שהוצגו במאמר זה, מתאימות לתלמידי כיתות חטיבת הביניים ולתלמידי הכיתות הגבוהות בבית-הספר היסודי.

כמות הידע הדרושה כדי להתמודד עם המשימות מצומצמת למדי, ורק עניין, מוטיבציה, והשקעת מאמץ, מסייעים לתלמיד להתגבר על קשיים. עם ההצלחה מתעורר התיאבון ועמו ההנאה.

הניסיון לפתור משימה מתמטית מחנך את הלומד לחשיבה, ליצירתיות, להעלאת השערה, בדיקתה ואימותה. הודות להצלחתו במילוי המשימה חש הלומד תחושה של הנאה בשל העובדה שזו היצירה שלו. ההתמודדות עם המשימות מסייעת לתלמיד לרכוש מיומנויות של פתרון בעיות מתמטיות. מאחר שכל משימה מלווה בפתרון, חיוני שכל תלמיד ינסה תחילה להתמודד אתה, בטרם יעיין בפתרונות שהוצעו.

סביר להניח, שלחלק מהבעיות ימצאו התלמידים פתרונות אחרים ובכך יבליטו את יופיה של המתמטיקה.

שילוב משימות מתמטיות בתהליך ההוראה תורם משמעותית לחיבוב המקצוע על-ידי התלמידים ומגביר את הנעה להתמודד עם אתגרים שונים בתחום.

מראי מקומות

1. אבן-שושן, א', בק, י', חור חידה, הוצאת ש' זק ושות', ירושלים, 1947.
2. בן עזרא, א', **שעור חופשי**, הוצאת קרטוב, חיפה, 1983, 1994.
3. ברנס, מ', **אני שונא מתמטיקה**, ניצנים מהדורת דבר, תל-אביב, 1979.
4. בן-ציון, א', **לתפוס ראש – חידות ושעשועי הגיון**, הוצאת תמר, תל-אביב, 1985.
5. **אלף אמס – חוברת שעשועי מתמטיקה**, הוצאת מכללת ירושלים, ירושלים, 1996.
6. אביטל, ש', **מתמטיקה בחנאה**, הוצאת עם עובד, תל-אביב, 1991.
7. P. Fraser & E. Young, **Puzzles and Games**, Oxford University Press, 1972.
8. H. Rademacher & O. Toeplitz, **The Enjoyment of Mathematics**, Princeton University Press, 1994.

ה"מהפכה האיכותית" במתודולוגיה המחקרית, במדעי החברה בכלל ובמדעי החינוך בפרט, בשלושת העשורים האחרונים.

תקציר

בשלושים השנים האחרונות רבתה בעולם ההתעניינות בשיטות מחקר נטורליסטיות איכותיות במדעי החברה ובתחום החינוך. היום קיימת מודעות לכך שבעיות המחקר בחינוך הן מורכבות ומסובכות ובדיקתן אינה יכולה להגיע למיצוי מלא באמצעות סיכומים סטטיסטיים של מימצאים כמותיים בלבד, הבודקים בעיקר תוצרים. גישות מחקר נטורליסטיות איכותיות מבקשות להבין ולפרש תהליכים של הוראה ולמידה כפי שהם ניתפסים על-ידי הנחקרים והחוקר כאחד. המאמר סוקר את הפילוסופיה העומדת מאחורי המחקר האיכותי, את מאפייני המחקר האיכותי, את יתרונות השימוש בו, את חסרונותיו, את הכלים בהם הוא משתמש לאיסוף ולניתוח נתונים, ואת אופני תיקוף מימצאיו. המאמר נוגע בשאלות אתיות חשובות, ומציע לנצל אמצעים כמותיים ו/או איכותיים במחקר החינוכי, בהתאם למטרות המחקר.

"בתקופה הראשונה: תחרות ומחלוקת בין המחקר
האיכותי לכמותי,
בתקופה השנייה: שביתת נשק והכרה בזכות קיום
הרדית,
בתקופה השלישית: שתוף פעולה ותרומה
הרדית".

(Smith & Heshusius, 86)
"המהירות שבה תפסה המתודולוגיה האיכותית
מקום חשוב כל-כך במדעי החברה היא לא פחות
מאשר מדהימה".

(Denzin & Lincoln, 94)

הקדמה

בשנים האחרונות רבתה ברחבי תבל ההתעניינות בשיטות מחקר נטורליסטיות ואיכותיות, וזאת בשל המודעות לכך, שהבעיות המשמשות נושאים למחקר בחינוך הן מורכבות ומסובכות, ובדיקתן אינה מאפשרת להגיע למיצוי מלא באמצעות סיכום סטטיסטי של ממצאים כמותיים בלבד (צבר, בן יהושוע, 90).

אפתח בתיאור מחקר שהופיע בספרה של פרופ' נעמה צבר, לה אני חייבת את הסימפתיה שיש לי לתחום.

במחקר זה – "בעל החיים וסביבתו" (1981), בדק צוות של אוניברסיטת תל-אביב באופן שיטתי ומעמיק, תוכנית לימודים בטבע. שאלת המחקר זכתה לתשובה, רוב המורים אכן לימדו את התוכנית באופן שיגרתי, אך בו בזמן דיווחו הצופים, וזו גם הייתה תחושת החוקרים, כי מורים אחדים יצרו תחושה של למידה מיוחדת, מרתקת. צוות החוקרים חווה תסכול רב כי לא הייתה אפשרות על-פי ממדי הניתוח והמשתנים שנבדקו, (לאחר שנקבעו מראש על-פי כוונת מתכנני המחקר), לבודד מרכיביה של תחושה זו ולהצביע על אותם יסודות שהרכיבו אותה. היא לא באה לדי ביטוי בממצאים, כי לא נשאלה, לא צפו אותה מראש. המתודולוגיות הכמותיות מוגבלות למתן תשובות לשאלות שנוסחו מראש, בטרם הכיר החוקר את נחקריו כראוי ולפני כניסתו לזירת ההתרחשויות. במקרה זה, נותחו הפרוטוקולים ועובדו מחדש בדרך נטורליסטית. הקטגוריות נבעו הפעם מהחומר עצמו, ובאמצעותן ניתן היה להבין מקצת המאפיינים של אותה דרך הוראה. המסקנה העולה מתיאור זה היא, כדי להגיע להבנה מעמיקה של תופעות בחינוך – דרושות שיטות מחקר המצטיינות בפתיחות רבה. שיטות המחקר הנטורליסטיות-איכותיות מספקות צורך זה. הן אינן באות במקום הניסוי על שיטותיו השונות, אלא, בעת הצורך, בהתאם למטרות המחקר: מתן הסבר לידע גלוי, אישוש תיאוריות, או חשיפת התנסויות והעשרת ראיות. שלב סופי של כל עבודת מחקר היא כתיבת תיזה או מאמר. בגלל אופיו התיאורי של המחקר האיכותי, הדיווחים והמאמרים נושאים אופי סיפורי. בשלב זה במחקר האיכותי, באים לביטוי מיומנותו וכישוריו של החוקר ככותב וכמספר. דרך הצגת הדברים, תיאורם וסגנון הכתיבה הם סגולות שהחוקר מביא עמו לעבודתו. (צבר, בן יהושוע, 90). אשתמש אפוא בשיטה, על-מנת לתאר אותה. מאמר זה יוצג אם כן, באופן תיאורי.

מטרת המדע מאז ומעולם הייתה לגלות, להכיר, להבין, לתאר ולנבא את האמת. איזו אמת? מקורה של התפיסה הפוזיטיביסטית היה בחשיבה האפלטונית שסברה, שהאמת קיימת ללא תלות באדם. על המדען מוטל לגלות אותה. המדע הוא אובייקטיבי, בלתי תלוי באדם. המדענים ישתמשו בכללים מסוימים, וכך יגיע כל מדען לאותה מציאות.

מהו הידע אנושי? ההסברים שיש לנו על העולם. המציאות הפיזיקלית לא השתנתה, ההסברים שלנו השתנו. יכולתו של האדם, שפתו, כליו, כושרו הטכני – כל אלה, התפתחו והשתנו. רציונליסטים שכלתניים כגון, Yaum סברו שלחשיבה חוקים ברורים. אין מחקר מדעי ללא שיטתיות, היגיון וסיבתיות. חוקי הטבע הם השפה שאדם המציא כדי להסביר את האמת המדעית. יכולתו להבינה מעוגנת ברציו שלו. (מכאן השם: "רציונליסטים"). עניין שרירותי, מקרי, שאי – אפשר להסבירו באופן הגיוני, סיבתי, אינו יכול להיות מדעי. בכלים המחקריים שלנו אנו מפקחים על משתנים כדי שלא יהיה "זיהום", אנו מחפשים קשרים, מתאמים, סיבות. מכאן –

הכיוון של גילוי תופעות באמצעות ניסויים. הזרם הרציונליסטי והזרם הניסויי, הביאו לעולם את הפוזיטיביזם הלוגי שניתן לסכמו בשלושה עקרונות:

בניית היפותיזה:

זוהי תביעה מושכלת על יחסים בין גורמים שונים כאשר כל אחד מהם ניתן להגדרה מדויקת.

חשיבה דרוקטיבית:

זוהי יכולת להפיק משמעות הגיונית מהיפותיזה, ולהציג מערכת משתנים עם השערות אודות הקשר ביניהם.

איסוף נתונים:

איסוף הנתונים בא לבחון את תוקפן של ההיפותיזות. הוא נעשה ומתואר בתנאים מבוקרים בקפדנות, באופן המאפשר שיחזור.

האסכולה הפוזיטיביסטית שרתה אותנו יפה עד שהופיעה האסכולה הפוסט-פוזיטיביסטית ומצאה בה פגמים. בקיעים החלו להתגלות בשאלות של ערכים ותרבות, שהן בעלות משמעות במחקר החינוכי, במיוחד במחקרי הערכה, כי בהערכה יש מרכיב שיפוטי. (בירינבאום, 95). ארבע טענותיה העיקריות היו:

אין תיאוריה מוחלטת:

כל תיאוריה שאנו משתמשים בה היא פועל יוצא מתיאוריה אחרת. (עצם השימוש בשפה). איננו מסוגלים להבין את העולם עד הסוף.

אין התבוננות אובייקטיבית:

אין התבוננות בערכים ללא השקפת עולם מסוימת. (לדוגמה, מי השתמש במלחמת העולם השנייה, אמנם בשיטה הפוזיטיביסטית, אך עם השקפת עולם שלילית?!). אין ניתוק בין תצפיות לערכים. ניסוח פשוט ביותר של שאלה מנוסח על ידי חוקר בשפה שלדעתו היא מובנת לנחקר. הניסוח עצמו משקף תפיסה מסוימת שיש לו על ידיעותיו של הנחקר. לדוגמה, בשאלה: "באיזו תכנית טלוויזיה טובה צופים הרבה ילדים", כבר מסתתרת הגדרה של תוכנית טובה. אמנות הניסוח של שאלה בסקר למשל, כל כך מורכבת שכדי להגיע לתמימות דעים צריך להיות אמן.

מודעות לתוצר בלבד היא מודעות חלקית:

ההשקפה הפוזיטיביסטית מתייחסת רק לממד שהוא בר-צפייה. זהו בדרך כלל התוצר, אין מודעות לתהליך, לכן זוהי הבנה חלקית.

חזרה על תופעה באותו מימצב היא בלתי אפשרית.

וכאן אנו מגיעים אל הגישה הקונסטרוקטיביסטית. "construct", פרושו מבנה, ומטרת המחקר היא הבנייה מחודשת של העולם על-ידי החוקר.

א. הפילוסופיה המחקרית של השיטה האיכותית.

מספר עקרונות מרכיבים את מהות הפילוסופיה הקונסטרוקטיביסטית, ומשמשים נקודת מוצא לגישה האיכותית – נטורליסטית בחינוך:

1. הרבה מציאויות ולא אחת:

לפי הגישה הקונסטרוקטיביסטית, החוקר בונה מחדש את העולם דרך עיניו, לכן החוקר הוא רלטיביסט סובייקטיבי. כל חוקר יראה את המציאות בעד חלון הקונספציות, התיאוריות, והערכים שלו, לכן ישנן הרבה "מציאויות". הרבה תיאוריות או "מבנים" עשויים להסביר אותה תופעה. ואי אפשר לבוא באופן מוצהר עם תיאוריה מראש. הגישה הקונסטרוקטיביסטית לא מכירה בקיומו של מצב תמים: ניסוח מטרה כבר משדר את המטרה. מקבץ כלי מחקר כבר מצביע על גישה מסוימת. כך אי אפשר להשתמש באותם כלים לחקר תרבויות שונות. (לדוגמה, ילד במערב יכול ללמוד מהשאלה: "מה דעתך" לעומת ילד עולה מרוסיה שיפרש זאת כחולשה של מורה) מכאן הדגש על ה"חוקר" ככלי המחקרי החשוב ביותר במחקר האיכותי-נטורליסטי.

2. מטרת החוקר היא "להבין" ולא "להסביר":

המחקר הנטורליסטי שואף להבין תופעות ולא רק להסבירן על-ידי ניסוח חוקים והכללות. המחקר הנטורליסטי שואף להבין את האדם דרך שפתו, השקפותיו, גישותיו, דרישותיו מהחיים, ציפיותיו מהעתיד. הבנה זו תושג על-ידי חדירה לעולמם היומיומי של הנחקרים בדרך של התחקות אחר מעשים והתנסויות מנקודת מבט של הנחקרים עצמם. הבנה זו פרושה "יצירה מחדש במחשבתו של החוקר, של האווירה, המנטליות, המחשבות, הרגשות והמוטיבציה של מושאי המחקר" (Stake, 78), שהיא היסוד הקונסטרוקטיביסטי. המחקר הכמותי מנסה להסביר את הגלוי והנצפה שבתופעות ואירועים. המחקר האיכותי, מחפש את ההבנה, השייכת לתחום הידע הסמוי - Tacit knowledge (Stake, 88), זה שאינו נצפה בגלוי אך הוא מיושם ובר-הבנה. כדי להגיע לעומק, יש לשהות זמן רב עם הנחקרים, דבר שאיננו קל. תהליך של חשיפה, הוא תהליך של בניית תיאוריה ולא של הצבתה מראש בטרם מחקר.

3. את ה"שלם" וה"טבעי" לא ניתן לפרק.

היסוד השלישי של הבנת האדם בדרך איכותית מעוגן בפילוסופיה העומדת ביסוד הגישה האנתרופולוגית: ("אנתרופולוגיה": מדע בני-האדם על-פי Webster's Dictionary) מסגרת ההתייחסות של הגישה האנתרופולוגית מעוגנת במושג: "תרבות". (Wolcott, 73). "תרבות" מוגדרת כ"מה שאנשים יודעים, מה שהם עושים ובמה שהם משתמשים" (Spradley, 80). הבנה זו מחפשת את השלם ולא את החלקי, הקטוע, ומעדיפה את המצב הטבעי על פני מצב מבוקר על-ידי גורמים מניפולטיביים חיצוניים. המחקר הכמותי מפקח על גורמים המאפיינים סיטואציה נחקרת, מבודד אותם, ומעבד אותם. מצב זה משנה את המצב הטבעי של הסיטואציה. נתונים סובייקטיביים או התרשמויות מוזנחים, ומידע רב הולך לאיבוד. החוקר האיכותי תופס את המציאות כשלימות שאינה ניתנת לפירוק. לכן, כל נתוניה נאספים, מתועדים, מנותחים ונלקחים בחשבון.

ב. מאפייני המחקר האיכותי.

Bogdan & Biklen (1982), מציינים חמישה מאפיינים של המחקר האיכותי:

1. החוקר:

בפרדיגמה השיטתית, כמותית, [פרדיגמה]: מדע פילוסופי ערכי שממנו יוצא החוקר, בכל תחום דעת שהוא], ישנה סדרת ניסויים, כאשר אחוז השגיאה קבוע, מסכימים עליו. בפרדיגמה הנטורליסטית, החוקר איננו יכול להיות מנותק מהמחקר. החוקר הוא מכשיר המחקר העיקרי, והוא שואב את נתוניו מהמערך הטבעי. החוקר איננו מנסה "לבודד" את הסובייקט מסביבתו ולראות בו חלק מהמדגם. להיפך, הוא משתלב בסביבה הנחקרת, מנסה להבין אותה, ולהעשיר את הידע שלו. הוא נוטה לבלות זמן רב באתר המחקר, מצויד ברשומות, או במצלמת וידאו, או במחברת ועט. גם כשהוא מלווה בציוד טכני – המכשיר העיקרי של המחקר האיכותי היה ונשאר – החוקר עצמו, יכולת הקליטה שלו, רגישותו, פתיחותו, והתובנה שלו להתרחשויות. אין מכשיר היכול למלא את מקומו. בעוד שהמחקר הכמותי מנטרל את החוקר, המחקר האיכותי – משתמש בסובייקטיביות של החוקר והופך אותה ליתרון. ממצאי המחקר האיכותי הם תוצאה של אינטראקציה בין החוקר למושא המחקר. אינטראקציה זו מאפשרת מצב שבו החוקר חש אמפתיה לנחקר בגלל ניסיונו במצבים דומים. שהייה מספקת בשדה מאפשרת להסיק מסקנות בלתי נמנעות אודות מה חשוב, דינמי וקבוע באותו תחום. חסרונותיו של המחקר האיכותי הם גם יתרונותיו: בצד היותו תהליך מעמיק וחושף, הוא תהליך הגזול זמן רב, ובעידן שלנו, זו בעיה. הקשר הבלתי אמצעי בין החוקר למושא המחקר הוא יתרון עצום לחשיפת ידע סמוי, אך הוא גם סכנה להיסחפותו של החוקר אל תוך אוכלוסית הנחקרים עד כדי מילוי תפקיד כאחד מהם והתעלמות מתפקידו כחוקר. (התופעה ידועה בשם "going native"). (צבר בן יהושוע, 90).

2. איסוף הנתונים:

מחקר איכותי הוא תיאורי. הנתונים נאספים במלים, בתצלומים, בתעתיקים של ראיונות, (אם הראיון נמשך חצי שעה, כתיבת התעתיק שלו תארך כשעה וחצי, בערך פי-3), ברישומים מהשטח, בתמונות, בתעודות, במסמכים, ובפרוטוקולים. אין חיסכון בתיאורים ובנתונים. הצגת הנתונים מגוונת מאוד. ניתוח הנתונים נעשה במידת האפשר על יסוד כל התיאורים. Goetz & LeCompt (1984) מתייחסות לנושא של "ערמות הנתונים" הדורשות טיפול מיידי לפני שיהפכו למטרד. הצורך והרצון להצליח לבדוק את אינסוף הנתונים המגוונים והראיות העשירות, הופכים את עבודת החוקר האיכותי לכל כך קשה שרק החשיפה העמוקה והמעניינת שבאה בעקבותיה, משמשת לה פיצוי.

3. מושא המחקר:

המחקר האיכותי מעוניין בתהליכים יותר מאשר בתוצאות או בתוצרים, ובודק אותם בעת התרחשותם. (לדוגמה ראה, מחקרם של: Goodlad & Klein, 73 המצייר תמונת מצב של כיתות בעת הפעלה של תכניות לימודים חדשות).

4. אופן ניתוח הנתונים:

החוקרים האיכותיים נוטים לנתח את נתניהם באופן אינדוקטיבי. הם אינם מאששים או דוחים השערות שהיו להם בראשית המחקר. תפיסתם מתגבשת עם הצטברות הנתונים

הגישה האיכותית מייחסת חשיבות למשמעות הדברים בעיני הנחקרים. על-ידי חשיפת תפיסותיהם של הנחקרים מצליח החוקר האיכותי להבין תהליכים פנימיים שלרוב אינם גלויים לצופה מבחוץ. כדי לוודא שאכן הצליח לקלוט נכון את תפיסתם של הנחקרים, משתמש החוקר באמצעים שונים לבדוק אותו עניין עצמו, למשל, תצפית וראיון או שאלון וראיון, או הצגת חלק מהדיווח לפני הנשאלים, כדי לאשר שאכן הדברים הובנו היטב.

[illegible]

מפרשת את התנהגות הנחקרים. הכניסה לאתר המחקר לפי גישה זו, איננה כניסה של צופה נטרלי. זוהי כניסה של אדם בעל ידע מעשי, אישי, המשפיע על קליטת הנצפה ועל הפירוש המוצע לדברים. גם הידע של הנצפים והתנהגותם, משפיעים על הצופה.

חוקרים אלה מקיימים דיון משותף של צופה ונצפה, המבאר את הנצפה ומושפע מניסיונם של הנצפים. בדרך דיאלקטית רפלקטיבית זו נבנים פרושים, אשר מתוכם נבנים ההסברים העיוניים.

4. חקר מקרה, Case Study, כאסכולה.

זוהי מסגרת מוגדרת bounded system, בתנאים טבעיים, של מערכת מורכבת ודינמית שאותה מנסים להבין לאורך רצף. כגון, ספור של אדם, מוסד חינוכי, כיתה, לומד בעל אפיון מסוים, תופעה או פרופיל של בעיה חינוכית על כל מורכבותה החברתית והאישית. זוהי שיטה לארגון מידע ונתונים בדרך המשמרת את האופי הייחודי של האובייקטים הנחקרים. Sanders (1981) מגדירה חקר מקרה כמחקר תיאורי של מקרה מסוים. הוא איננו מייצג, ואינו ניתן לחזרה. הוא מאפשר לקוראים להתרשם מהתופעה למרות שלא נכחו באתר.

5. הגישה התיאורית.

המחקר חוקר את המציאות כמות שהיא, מנקודת מבטם של הנחקרים, תוך כדי נטרול ההטיות של החוקר. מאמר זה, יציג את המחקר האיכותי דרך ההיבט התיאורי. גישות אחרות ממוקמות על הרצף על-פי מידת שילוב אסטרטגיות כמותיות, סטנדרטיות בתוכן.

ד. מערך מחקר איכותי.

מערך המחקר האיכותי הוא גמיש וכללי, מצביע על כיווני התקדמות אחדים, לעומת המערך הכמותי, שהוא מובנה ומפורט, מצביע מראש על פרטי הביצוע ועל כיוון התקדמות עיקרי.

1. מטרת המחקר:

מטרת המחקר מנוסחת באופן כללי כתופעה או כסוגיה, היא איננה מרמזת על קשרים או יחסים אפשריים בין משתנים. (לדוגמה, "מהם היחסים בין מורים לתלמידים בבית-הספר היסודי"?). המחקר האיכותי מחפש לפתח מודעות, להבין מושגים, לתאר פנים שונות של מציאות.

2. בחירת הנושא, או הבעיה:

בחירת הנושא נעשית מתוך התבוננות במציאות, בצרכי הנחקרים ובבעיותיהם. גורמים היכולים להשפיע על בחירת הנושא, יכולים להיות, לדוגמה, רצון לתרום לתחום מסוים, נושא הנראה חשוב ומעניין לחוקר או לאוכלוסיה מסוימת.

3. מהלך המחקר:

מהלך המחקר הוא מעגלי: בעקבות בחירת הנושא, נשאלות שאלות. התשובות עולות מתוך הסיטואציה הנחקרת. החוקר אוסף נתונים, מנתח וממשיך לצפות. נתונים חדשים עולים, שוב הוא מנתח, וחוזר לשדה. גם כאשר הוא יוצא מן המעגל על-מנת לסכם, כל מסקנה היא נושא לחקר נוסף. התיאוריה נבנית במהלך המחקר על סמך השוואות והנגדות, מתוך תרומות הבאות מן השדה, לכן היא נקראת: Grounded Theory, מעוגנת בשדה. בכל פעם שהחוקר חוזר לשדה ומוצא משהו - הוא מוסיף נדבך לגוף העיוני שהוא בונה. החוקר בא עם רקע תיאורטי מסוים, אך משתדל להיות פתוח כדי לבנות

דברים מחדש. לא כן הוא במחקר הכמותי. שם התיאוריה קיימת, והיא נבחנת על-ידי מציאת קשר וסיבתיות בין המשתנים. העובדות מוצגות, החוקר מאשש או מפריך את הקשרים שנבעו מהתיאוריה.

4. שאלות המחקר:

השאלות אינן נגזרות מההשערות (יש השערות עבודה), השאלות הן פתוחות, מעין הגדרות מצב.

ישנם שלושה סוגי שאלות:

1. שאלות קונספטואליות: לדוגמה, "כיצד תופס המורה את "שעור החברה" ?
2. שאלות של פעולה: לדוגמה, "מה מתרחש בחדר המורים בבית -ספר "שחל" (תהליך).
3. שאלות ערכיות: לדוגמה, "מהי עמדת התלמיד לגבי דמוקרטיה" (כאשר נוצרת עמדה לעניין מסוים). השאלות הן תחיליות, נובעות מהסתכלות ראשונית, מציגות בעיות זמניות. הן מתפתחות במהלך המחקר. במשך המחקר הן נעשות יותר ויותר ממוקדות ומפורטות. (Stake, 80; Goetz & LeCompt, 84).

5. השערות המחקר:

במחקר האיכותי אין השערות מראש. הן נוצרות מתוך גילוי מבנים והנחות שהם מקור העדות. הן נוצרות באופן אינדוקטיבי, מאיסוף הנתונים אל התיאוריה. הקטגוריות והיחידות לניתוח נוצרות ונרשמות במהלך המחקר. לעומת המחקר הכמותי שם הן נתונות מראש על-פי התיאוריה, הן יוצאות מהתיאוריה אל הנתונים שמתאימים לה באופן דדוקטיבי. מאוששות או מופרכות על-ידי המחקר. הקטגוריות לניתוח מנוסחות מראש, יחידת הניתוח קבועה מראש וכפופה למניה שיטתית.

המחקר האיכותי מניח שהמציאות הקיימת היא סובייקטיבית. כיוון שמטרתו לבנות מחדש את המציאות הסובייקטיבית של הנחקרים, תיאור התרבות יהיה כפי שהוא נראה באתר המחקר, ולא במוחו של החוקר. תאור זה הוא תאור על מבני, Emic, סובייקטיבי. לעומת זאת, המחקר הכמותי מניח שקיימת מציאות אובייקטיבית נפרדת, שיש לגלותה ולהסבירה על-פי כללים, התיאור יהיה מבני, Etic, אובייקטיבי. תהיה כאן החלת הקטגוריות והמושגים החיצוניים על הניתוח.

6. המדגם:

המדגם במחקר האיכותי הוא בדרך כלל, קטן, בלתי מייצג, עשוי להיות ייחודי. אין בידוד של משתנים. לעומת המדגם הכמותי, שהוא גדול, מוגדר, בעל קבוצת ביקורת, אקראי, מייצג משתנים מבודדים, מבוקרים וניתנים לפיקוח.

7. הנתונים:

הנתונים במחקר האיכותי – שהם החומר הגולמי המהווה בסיס לניתוח, יכולים להיות: חומרים שהחוקר מפיק בפועל כגון: תיאורים, ניסוחים אישיים, תצפיות, ראיונות, רישומי שדה, פרוטוקולים, תצלומים, או הקלטות, והם יכולים להיות: נתונים שאחרים יוצרים כגון: תעודות, מסמכים רשמיים, פרסומים פנימיים, הצהרות, מכתבים, תוכניות עבודה, פרוטוקולים של ישיבות, יומנים, קבלות, קישוטים על קירות, סרטים, הקלטות, מחברות תמונות, הנאספים בשיטתיות ובקפדנות. כל מה שיכול לשמש ראייה משמעותית לעניין הנחקר.

הנתונים במחקר הכמותי כאמור, הם משתנים הניתנים להפעלה ולמדירה. המשתנה

הנחקר מבודד והעיבוד הוא סטטיסטי.

המחקר האיכותי מורכב משלושה סוגי נתונים:

- א. פרוטוקולים: הם תעתיקי אירועים. לדוגמה, תצפית או ראיון משוכתבים.
- ב. רשימות שדה: אלו הן הערות העולות תוך כדי אירועים בשדה. כל מה שלא נרשם בתצפית, או בראיון, ונרשם לאחר מפגש אקראי או בכל הזדמנות שנראית לחוקר. הערות אלה צריכות להירשם מיד כדי שלא יאבדו. כל דבר שנראה לחוקר משמעותי, נרשם ומתויק וניכנס למערכת הנתונים. לדוגמה, הערה שנרשמה על פתק מיד לאחר שנאמרה על-ידי אחד המורים שפגש את החוקר בחצר בית הספר בדרכו הביתה: "האמן לי, אינני יודע מה אני עושה פה", גרמה לשינוי במהלך מחקר. כשהתברר לחוקר, שבא לבדוק את היחסים בין תלמידים – למורים, שהבעיה שעליו לבדוק, היא היחסים בין המורים להנהלה. תיעוד כזה נרשם באופן מדויק, כולל תאריך, שעה, שם וכל פרט חשוב אחר.

- ג. הערות אישיות: רגשות, דעות או השגות של החוקר, נרשמות בנפרד, כחלק מתפקידו של החוקר לשתף את הקורא בהטיות האפשריות כדי לצמצמן ככל האפשר.

8. כלים ומכשירים לאיסוף הנתונים:

- איסוף הנתונים הוא שלב ארוך, קשה ומשמעותי, בעל שני שלבים:
- שלב הפתיחות: הוא שלב השהייה הרבה, הקשב, ההשתלבות במציאות. השלב הבא הוא: שלב ההתמקדות בנושאים שעלו והתגבשו תוך כדי התרשמויות. באיסוף הנתונים מדווחים ככל האפשר בלשונו של הנחקר (זהו תעתיק של המציאות), מנסים לראות את התופעה מנקודות מבט שונות, ויש מקום לדעת החוקר.

8.1 החוקר הוא כלי המחקר העיקרי:

- כיצד הוא אוסף נתונים, מה הוא אוסף, ומה הוא עושה עם נתוניו – כל אלה נותנים את המשמעות למחקר.

- החוקר מצוי בשדה כדי לדעת מי הם נחקריו, ולא כאדם הרוצה להידמות להם.
- החוקר נמצא באתר זמן רב ככל האפשר, ומנסה ליצור אמון, אמינות וקרבה. הכניסה המוצלחת לשדה הוא מהלך לא קל, האורך זמן רב. חוקרים מתארים את השלבים שעברו מחדשנות ראשונית כלפיהם דרך קבלה ושיתוף עד היותם חלק מהמערכת. אחת הדוגמאות מספרת על דחית מסיבת סיום בבית הספר, שלא היה לה כל קשר למחקר, למועד שהיה נוח לחוקר. (צבר בן יהושע, 90).
- החוקר אוסף, קולט נתונים ומציגם באופנים שונים, ברישום, סיכום, הקלטה, או הסרטה.

- החוקר גם נאמן לעצמו, וגם נותן לקוראיו כלים לשפוט את אמינותו.

8.2 התצפית:

- תצפית היא דרך עיקרית לאיסוף נתונים במחקר איכותי. היא עשויה להיות פתוחה או ממוקדת. בתחילת המחקר, התצפיות הן בדרך כלל פתוחות, הן מתייחסות לכל האירועים, בשלב זה החוקר איננו יודע עדיין מה חשוב לו. במהלך המחקר נעשות התצפיות יותר ממוקדות. גם כשהן ממוקדות, שונות התצפיות האיכותיות מאוד מתצפיות סגורות במחקר

- הכמותי, שהן מעין שאלון בצורת תצפית. מי שבונה תצפית כזו, יש לו תפיסה ברורה למדי לגבי מה שעומד להתרחש. התשובות המתקבלות מתצפית כזו הן מאוד יעילות. דבר הנוגד את ההשקפה הפילוסופית של המחקר האיכותי.
- תצפית עשויה להיות התרחשות חיה, או היסטורית – אם היא משוכתבת מהסרטה או מהקלטה.
- גבולותיה הן יחידות זמן כרונולוגיות, בהתאם למטרה. יחידת הזמן היא אירוע. (לדוגמה, שעה, או עשר דקות).
- את התצפיות במחקר האיכותי ניתן לסווג לפי מידת השתתפותו של החוקר באירוע הנחקר, מצופה חיצוני ועד צופה משתתף:

בתצפית לא משתתפת / טהורה	בתצפית משתתפת
מגע החוקר עם המשתתפים הוא מזערי. מערכת היחסים שטחית, למרות שנוצרים יחסי גומלין מעצם היותו נוכח באתר. החוקר הצופה חייב לערוך צפייה מדויקת ורגישה. המחקר האיכותי איננו מתיימר למנוע הטיות באיסוף הנתונים, כי ברור שהם משקפים נקודת מבט של הצופה הרושם, אך מודעות החוקר לרגשותיו, דעותיו והצהרותיו הגלויות על כך, הן הבקרה הטובה ביותר. אימון טוב ברישום תצפית הוא, קריאת תיאורים טובים של תצפיות.	החוקר הוא פרט באוכלוסיה הנחקרת. רושם הכל בלשונם הטבעית של המשתתפים. ברישומיו, נכללות גם הערות המבוססות על תפיסותיו והמושפעות מהתפקיד שנטל על עצמו. "כשהוא מעורב רגשית, הוא מגיע לידע הסמוי" (Peshkin, 86). תצפית זו מתאימה למחקר במקומות סגורים, (בית סוהר, מוסד לחולי נפש), כאשר אין דרך אחרת להיכנס לאתר המחקר. אחד החסרונות של תצפית זו הוא, כאשר קיימים קונפליקטים בין השקפות החוקר להשקפות הנחקרים.

- רישום פרוטוקול של תצפית, נעשה באופן מדוקדק ביותר, הוא מורכב ממספר חלקים:

- תיאור מדויק של מסגרת ההתרחשות מופיע בהתחלה.
- גוף הפרוטוקול מחולק לשני חלקים עיקריים, בחלק האחד מובאים דברי הנחקרים במדויק, בשפתם, בתוך מרכאות. הדיאלוגים הם מעין הקלטה. פעולותיהם של הנחקרים תוך כדי דיבור נרשמים בסוגריים בעת רישום הפרוטוקול. בחלק האחר, מעבר לשוליים שסומנו מראש, רושם החוקר – הצופה את תגובותיו האישיות ורעיונותיו, בקשר לכל דבר המתרחש במימצב. רפלקציות אלה נקראות "מזכרים מחשבתיים" Theoretical memos. לגיטימי לכתוב הכל. כך, כל הטיה מזערית העלולה להווצר כתוצאה מאישיות החוקר מנוטרלת בקפדנות על-ידי הפרדה בין תגובותיו האישיות על הקבוצה הנחקרת לבין תיאור הקבוצה. מומלץ אף להקפיד להשאיר שוליים רחבים למזכרים, לקידוד ולסימונים.
- הפירוט ברישום הוא רב. הוא מכניס את הקורא למקום שבו נמצא החוקר. מומלץ לכתוב הכל. כל התייחסות צריכה להירשם, התיאור המפורט מסייע אחר כך

למיפוי. המושג המקובל הוא "תיאור הגדוש" או "נתונים העשירים", "Thick description" (Geertz, 73). וזהו אחד האמצעים להגברת התוקף. -- בעיות וקשיים הכרוכים בשימוש בכלי מקשים על החוקר האיכותי:

- א. יש לדעת לכתוב מהר ובדיוק מירבי. קשה לכתוב הכל. הערות אישיות נכתבות לעיתים לאחר התצפית מחוסר זמן. מכל מקום במקרה שהחוקר לא הספיק לרשום הכל, עליו להשלים לרשום כמה שניתן, בסמוך לזמן האירוע. תיאורים של חוקרים על תסכול בגלל חוסר יכולת לרשום אין-סוף נתונים, שכיח למדי. (הקלטות יכולות לסייע, אך הקלטה במקום כתיבה אינה קלה יותר. שיכתוב ההקלטה אורך זמן פי 3 - 3 מההקלטה).
- ב. יכולת הסיקור של תצפיות מוגבלת. תצפיות הן עניין יקר בהשוואה לשאלונים או למבחנים במחקר הכמותי. החוקר אינו יכול להיות בכל מקום בעת ובעונה אחת. עליו לקבל החלטה היכן להיות, ומה הוא מוכן להפסיד.
- ג. על החוקר למפות את התפתחות המחקר בכל צעד. המיפוי או המיקוד הוא אחד הקשיים הרציניים. החוקר צריך לברר לעצמו את מטרותיו תוך כדי התפתחות המחקר. עליו לגבש רעיונות, לצמצם גבולות ולקבוע את העיקר.
- ד. תצפית חד פעמית היא הטיה. על-ידי שהייה ארוכה באתר, משיגים ניטרליות. הנחקרים מתרגלים לצופה החוקר ומתייחסים אליו בטבעיות. הוא הופך להיות אובייקט במעמד של פריט כלשהו (כדוגמת קיר) באתר. יציאה לראיון או לתצפית תחת השפעה חריגה גם היא עשויה לגרום להטיה, וכדאי להימנע ממנה.

8.3 הראיון:

הראיון הוא כלי לא פחות חיוני מהתצפית. כאן הנחקר תמיד יודע שהוא נחקר. לראיון שלושה תפקידים:

- א. הוא מסייע להבין תופעה. מסביר את מה שהצופה ראה.
 - ב. מתקף את מה שהצופה ראה.
 - ג. נותן את הפרשנות של הנחקרים עצמם. (Spradley, 80).
- קיימים כמה סוגי ראיונות בהתאם למטרת המחקר:

א. הראיון האתנוגרפי הפתוח: הוא ראיון שיש לו נושא, מטרה, או רעיון כללי, ולא שאלות או נושאים ספציפיים ברורים. רוב השאלות עולות מהקונטקסט המידי. (Spradley, 79). האווירה בו נינוחה, התקשורת טובה. הרעיון העומד מאחוריו הוא שחלק גדול מהאינפורמציה זורם טוב יותר בערוץ פתוח וחופשי. בראיון כזה ניתנת לנחקר אפשרות להרהר בקול. הציפיה היא, שדברים שלא עלו קודם בתצפיות, יעלו עכשיו. יתרונותיו בעומק ובפתיחות, חסרונותיו באורך הזמן. חוקרים אחדים סבורים שהמושג "ראיון אתנוגרפי" אינו מתאים לחינוך מפני שהחינוך איננו תחום דעת אלא תחום חקר. איננו זקוקים לאנתרופולוגים כדי לחקור את בית הספר, אלא לציוותי מחקר. ראיון אתנוגרפי אמיתי עוסק בחקר תרבות, לכן מתאים יותר, לדעת חוקרים אלה לומר, "ראיון פתוח". (Shulman, 88).

לסטיות, כשהבסיס נשמר. הוא מבטיח שמוש נכון בזמן, ואפשרות לדברים מענינים לעלות, אך חוסר הספונטניות יכול לגרום להפסד נושאים חשובים. חסרון נוסף: יכולה להיות כאן השפעה של המראיין.

ג. ראיון קבוצתי: הוא ראיון שנערך בקבוצה מטרתו היא הכרת דעת הקבוצה כגוף אחד.

ד. הראיון הסטנדרטי המובנה: הוא ראיון שיש בו נושאים ברורים, מנוסחים כמו שאלות מחקר איכותיות, פתוחות, התשובות נכתבות באופן חופשי, אך כל המרואיינים עונים על כל השאלות. ניתן להשתמש במס' מראיינים.

Bogdan & Biklen (1982), פוסלים שימוש בסוג ראיון זה במחקר איכותי.

-- עריכת הראיון:

א. ראשית יש לקבל את הסכמת הנחקר לעריכת הראיון.

ב. האווירה צריכה להיות נינוחה, והתקשורת טובה. כל תשומת-הלב צריכה להיות ממוקדת בנחקר. אם מקליטים, יש לוודא שאיש לא יכנס או יפריע. יש לתת למרואיין הרגשה שחשוב לראיין דווקא אותו. וכי אין זו חקירה, לדבר אליו בגובה העיניים, ולא מלמעלה כלפי מטה. אין לבקש מהנחקר להאיט את קצב דיבורו, כדי להספיק לרשום את הדברים, הזרם הטבעי של חשיבתו עלול ללכת לאיבוד. יש להקפיד לא להתיש אותו. אין להגזים באורך זמן הראיון.

ג. כדי ליצור אווירה נעימה, רצוי לא לכתוב במהלך הראיון, אלא להקליט את דברי הנחקר, ולרשום רק הערות חשובות או רפלקציות. רצוי להתייחס לטון הדבור, לעצמתו, ולכמותו. אין תחליף לאינטואיציה, מומלץ לרשום בעת הצורך.

ד. מנגנוני הפיקוח של החוקר על עצמו צריכים להיות קשוחים. אין להטות את הנבדק לכיוון כלשהו, אין לשפוט אותו, יש להיזהר ממעורבות כלשהי של החוקר.

ה. השאלה הפותחת בראיון היא בדרך כלל שאלה רחבה. בראיון טוב, השאלות הן בדרך כלל קצרות והתשובות להן הן ארוכות. חשוב שהנחקר יענה על מרבית השאלות, אם לא ענה, יש לנסות שוב. מראיין מומחה לא נותן למרואיין להתחמק, מראיין טירון - עלול למצוא את עצמו מרואיין על-ידי הנחקר.

ו. יש להשתדל להשאיר דלת פתוחה תמיד, ליצור מצב שיאפשר לחזור בעת הצורך אל המרואיין על-מנת לשאול אותו שאלות, יש לשאוף למצב שהמרואיין אף ישמח להתראיין.

-- בעיות וקשיים בשימוש בכלי הראיון:

א. אחת הבעיות העיקריות היא בעית הזמן. לייחד זמן לפגישה עם המרואיין, זוהי לפעמים משימה קשה. לעיתים יש לתגמל מרואיינים על-מנת לזכות במעט זמן לעריכת ראיון.

ב. בעיה שנייה היא בעית הייצוגיות. יתכן שהמסכימים להתראיין אינם

מייצגים את האוכלוסיה.

- ג. בעית הישירות יוצרת אי נוחות, הפוגמת בטבעיות. סיטואציה של ראיון היא מלאכותית יותר משל תצפית.
- ד. רמת ההמללה, או שליטה בשפה, באות לידי ביטוי בראיון. אם כך יתכן, שהם משפיעים על הראיון.

-- ההכנה לראיון:

- שלב א - הוא שלב של סיעור מוחין עם אנשים (לאו דווקא מומחים). בסיומו מתקבלת רשימת נושאים שניתן לדבר עליהם בראיון.
- שלב ב - הוא שלב של מיון והחלטה על נושאים או קטגוריות שבהם יתמקד הראיון.
- שלב ג - הוא שלב של סיעור מוחין עם סטודנטים או מורים בנושאי הראיון.
- שלב ד - הוא השלב של רישום נקודות לנושאים עיקריים, או רישום בטבלה כדי לזכור נקודות חשובות. בראיון הממוקד השאלות תהיינה מוכנות, בראיון הפתוח, הן תהיינה רק רעיונות עיקריים.
- שלב ה - הוא השלב של הכנת כל הציוד הטכני, ודאגה לתנאי שקט וחוסר הפרעות. משך הראיון הוא בין שעה וחצי לשעתיים. ניתן לראיון גם בטלפון.
- שלב ו - יש להבהיר למראיין שלא יהיו פרטים מזהים. הוא יוכל להפסיק לכשירצה, הוא יוכל לא לענות כאשר קשה לו.
- הראיון האתנוגרפי, הפתוח, מתחיל בדרך כלל בשאלה: "ספר לי קצת על עצמך..." (Patton, 1980). סבור שיש לשאול זאת בסוף הראיון, אך הניסיון מראה שאנשי חינוך ומורים שכבר הגיעו לראיון, אוהבים דווקא מאוד לספר על עצמם. בראיון טוב, נשאלות בדרך כלל שתיים עד שלוש שאלות והשאר הן הבהרות.

-- סוגי השאלות:

- שאלות מידע - (knowledge) לדוגמה, "מי עזר לך?"
- שאלות הרחבה - (elaboration) לדוגמה, "האם אתה יכול לתת לי דוגמה למה אתה מתכוון?"
- ושאלות הבהרה - (clarification) לדוגמה, "אני לא בטוח שהבנתי, האם תוכל להסביר מה כוונתך?"

9. שיטות ואסטרטגיות לניתוח הנתונים ועיבודם.

9.1 ניתוח תוכן הוא:

"דיאלוג אינטלקטואלי"	(Glazer & Strauss, 67)
"עבודה אמנותית"	(Guba & Lincoln, 81)
"אמנות אינטלקטואלית"	(Miles & Huberman, 84)

ניתוח תוכן הוא שיטת הניתוח השכיחה במחקר האיכותי. זוהי טכניקה מחקרית לתיאור שיטתי של תוכן כלשהו, טכניקה מחקרית להפקה שיטתית של היסקים תקפים שניתן לחזור עליהם מתוך מסרים המוצגים בתוכן כלשהו, בהקשר מסוים (צבר בן יהושוע, 90). ניתוח תוכן הוא ארגון הנתונים לפי קטגוריות או קידודם כאמצעי

לחיפוש אחר משמעותם. בתהילה הכיוונים מפוזרים ובלתי מגובשים, ואחר כך מתגבשות המסגרות והופכות למובנות וממוקדות.

מדובר בתהליך ארוך ומייגע וקשה, המשלב היבט טכני וחשיבתי, מחייב הרבה פתיחות וחשיבה רב כיוונית, אסוציאטיבית.

-- יחידת הניתוח נקבעת על-פי אופי המחקר. סוגיה הן:

יחידה תחבירית: מילה או משפט. (בדיסציפלינה של בלשנות, יש ערך למלים בודדות).

יחידה פיסית: תמונה, ספר, מאמר, עבודת גמר.

יחידת התייחסות: היגד, שיח, שאלה – תשובה, אירוע התנהגות, או אפיזודה מתמשכת מהרגע שמישהו מתחיל אותה ועד לרגע שמישהו קוטע אותה. אפשר לתת ביטוי לכמות, (מס' פעמים שהיחידה מופיעה), ואפשר לתת ביטוי לעוצמה של העניין שעלה, (למשל בביטוי גרפי בצבע).

-- מניתוחי התוכן נבנית מערכת קטגוריות. מערכת קטגוריות תקינה היא בעלת המאפיינים האלה:

א. עליה לשקף את מטרות המחקר, לסייע להבהרת מושגים המופיעים בשאלות המחקר.

ב. עליה להיות ממצה, כלומר, להקיף את כל המידע שנאסף במחקר. (לדוגמה, אם כמות המידע בקטגורית "שונות" או "אחר" גדולה מאוד, כנראה שמערכת הקטגוריות איננה מקיפה את כל מרחב המחקר).

ג. הגדרת הקטגוריה צריכה להיות חד משמעית.

ד. הקטגוריות צריכות להיות בלתי תלויות זו בזו.

ה. לכל קטיגוריה צריכה להיות שלמות בתוך עצמה. כולן יחד משקפות את התמונה כולה. בתהליך זה, עוברים ממספר רב של קטגוריות למספר קטן של קטגוריות. זהו תהליך של צמצום מספר הקטגוריות.

ו. מערכת הקטגוריות צריכה להיות ניתנת לשחזור. קורא אחר (עדיף מומחה נוסף בתחום) צריך לאשר אותה.

9.2 אסטרטגיות לניתוח הנתונים:

המחקר האיכותי מציע כמה אסטרטגיות לטיפול בנתונים, כולן עשויות לשמש באותו מחקר או בהרכבים שונים במחקרים שונים. כולן משתמשות בניתוחי תוכן.

א. האסטרטגיה השכיחה ביותר היא אסטרטגית "השוואה המתמדת"

"Constant Comparative Analysis"

(Glaser & Strauss, 67): הקטגוריות שגובשו, נבדקות מול נתונים חדשים שממשיכים להגיע. הן משתנות ומתגבשות מחדש תוך כדי איסוף נתונים חדשים. לדוגמה: יחידת הניתוח: מורה: "אילו הייתי מגיב, הייתי נענש על כך" – נכללה בקטיגוריה של "ענישה". לאור נתונים נוספים שהגיעו מהשרדה, נכנסה יחידת תוכן זו לקטיגוריה של: "איפוק מקצועי". בהמשך, עלה המושג: "מקצועיות המורה בכיתה", ואחר-כך, במהלך המחקר ניכר הבדל בין התנהגות אותו מורה בכתה שהוא מחנך לבין התנהגותו בכתה שבה הוא מלמד כמורה מקצועי.

שטראוס מבחין בין שלוש רמות קידוד: הקידוד הפתוח, (open coding): הוא מעבר

חופשי על החומר שהצטבר בשלב ראשוני של המחקר. החוקר נכנס לאתר המחקר, ומגבש לו עניין או נושא. לאחר מספר תצפיות הוא מחפש מוקדי מחקר. שלב הקידוד הפתוח נעשה גם בשלב של בירור שאלות המחקר. החוקר מגלה עניין בדבר כלשהו, הוא רוצה לברר נושא מסוים, הוא מזהה נושאים חוזרים ונשנים, נותן להם שם כללי, שמתגבש אחר-כך למספר שמות או קטגוריות.

למרות שלב הקידוד הראשון לא הסתיים, שלב הקידוד השני מתחיל במקביל. זהו שלב הקידוד הצירי – (axial coding) זהו שלב שבו ממשיכים לאתר אותם נושאים חוזרים במהלך איסוף הנתונים. זהו שלב של עיבוי האינפורמציה, של חיזוק הנושאים שזוהו קודם, או של חיפוש אחר עניין בודד שמשך תשומת-לב. תכני הקטגוריות עוברים עידון והכותרות עוברות שינוי. בסוף שלב זה מתקבלת מערכת קטגוריות בעלת קריטריונים.

השלב השלישי הוא שלב הקידוד המכוון – (selective coding): זהו שלב של קידוד החומר על-פי מערכת הקריטריונים שעלתה ונוצרה גם תוך כדי קריאת חומר תיאורטי – (theoretical sampling), זהו תהליך בניית התיאוריה.

בהשוואה המתמדת, משלב החוקר איסוף נתונים עם ניתוחם. הניתוח הפורמלי מתחיל בשלב מוקדם ומסתיים עם סיום איסוף הנתונים. אסטרטגיה זו פותחה בעיקר כדי לגזור קטגוריות ניתוח וליצור היגדים על מערכות יחסים ואינטראקציות בתוך מבנים חברתיים. ההשוואה המתמדת היא תהליך מבני, ולא מנייתי, לכן היא גמישה ואיננה מחייבת יחידת ניתוח מסוימת.

ב. אסטרטגית האינדוקציה האנליטית: היא אותו תהליך של בניית תיאוריה תוך השוואה מתמדת, אלא שהוא מתחיל בשלב מאוחר יותר, כאשר יש כבר מטרה או נושא למחקר. רוב המחקרים בחינוך הם כאלה: החוקר מתעניין בתופעה שהיא נושא ומוקד מחקרו. מתחיל בראיון או תצפית רלבנטים, מתקדם באיסוף נתונים ובקידוד.

שיטות ניתוחי התוכן והקידוד הן אותן שיטות, במחקרים אתנוגרפיים ובמחקרים בחינוך. ההבדל ביניהם:

תהליך:

issue \ concern

איסוף מידע באתר

קידוד פתוח

"מזכרים מחשבתיים"

קידוד צירי

איתור מוקדי מחקר

ניסוח מטרת מחקר

ניסוח שאלת מחקר

איסוף מידע באתר

קידוד פתוח

קידוד צירי

"מזכרים מחשבתיים"

"דגימה תיאורטית"

קידוד מוכוון

נקודת רוויה

דיון בממצאים

כתיבה

שיטת הניתוח:

השוואה מתמדת

רוב המחקרים
האתנוגרפים
מתחילים כאן

אינדוקציה אנליטית

רוב המחקרים בחינוך
מתחילים כאן

קביעת גבולות המחקר: במציאות ההוליסטית של הפרדיגמה האיכותית, כשהקטגוריות כוללות את כל הנתונים שנאספו, ונתונים חוזרים על עצמם, מגיע החוקר לשלב של רוויה, (saturation). זהו שלב של עייפות החוקר, עייפות הנחקרים, ויותר מכל, שלב של חזרה על תבניות בווריאציות שונות. כאן מחליט החוקר לסיים את איסוף הנתונים. החוקר הגיע לנקודת - רוויה. מחקר עשוי להסתיים גם בגלל מגבלות של זמן ומשאבים, מכל מקום, ההחלטה על סיומו, היא החלטתו של החוקר. השלב הבא הוא שלב הדיון והכתיבה.

ג. אסטרטגית הניתוח הטיפולוגי:

החוקר ממין טיפוסים מתוך מסגרת התייחסות תיאורטית, או מתוך מציאות, ומגדירם.

ד. אסטרטגית שיטות מנייה וכימות: משתמשים בהן בדרך כלל במחקר האיכותי לביקורת איכותם של נתונים. במחקרים איכותיים רבים מקובלת רמה כזו או אחרת של מנייה לתיקוף קטגוריות מחקר.

ה. אסטרטגיה נוספת העשויה ליעל את משימות הניתוח של החוקר האיכותי, היא שמוש בפרוטוקולים תקינים או בתצפיות סטנדרטיות המשולבים באיסוף הנתונים. כאשר ניתוח ראשוני של עבודת השדה משמש מכשיר לפיתוח כלי מובנה, רומה החוקר האיכותי לחוקר הכמותי היוצא לשטח עם השערה מראש ועובד באופן דרוקטיבי.

10. הצגת ממצאים, מסקנות ודיון:

קביעת יחידות הניתוח, שיפוף הקטגוריות ועיבודם עד לקבלת קטגוריות מוגדרות סופית הם למעשה שלבים ראשוניים והכרחיים בתהליך, והם חלק חשוב בהצגת הנתונים. הקטגוריות הברורות, ובתוכן קטגוריות הגרעין המרכזיות, הן למעשה החלק העיקרי של הצגת הממצאים הנבנית במהלך המחקר. המחקר האיכותי מציג, כיוונים, דגמים, יחסים חשובים או ייחודיים במציאות הנחקרת, ומייחס את מה שהתגלה, לידע אחר או לתיאוריות קיימות, או יוצר השערות ותיאוריות חדשות. כאשר נערך עיבוד כמותי במחקר איכותי, העיבוד מתייחס בעיקר לשני ממדים: לשכיחות ההופעה של תופעה מסוימת ולעצמתה. הצגות גרפיות ותרשימים הן לעיתים קרובות דרך יעילה להצגת נתונים ולדיווח. שלב המסקנות והדיון במחקר האיכותי הוא למעשה שלב הכתיבה.

11. הכתיבה האתנוגרפית.

שלב כתיבת דו"ח המחקר או המאמר, הוא השלב המסכם שבו באים לידי ביטוי מיומנותו וכישוריו של הכותב ככותב וכמספר. כתיבה מעניינת, עשירה ומגוונת, היא ביטוי לעולם חיים פנימי, מעניין, עשיר ומגוון של הכותב. מתכון מהיר ללמוד שלב זה לא קיים. אך כמה רעיונות, כלים או אסטרטגיות עשויים אולי לתרום להעשרת החוקר הטירון המבקש לכתוב חיבור אתנוגרפי.

אחת הדרכים הטובות ביותר ללמוד כיצד לכתוב בצורה אתנוגרפית, היא קריאת אתנוגרפיות רבות ככל האפשר.

בצדע ראשון, על החוקר הכותב להביא בחשבון את קהל הקוראים ולהתייחס אליו במשך כל תהליך הכתיבה. סגנון הדיווח וההדגשים יהיו שונים, למשל, אם החיבור הוא

דו"ח המכוון למשרד החינוך או אם הוא עבודת תיזה לתואר אקדמאי. צעד שני הוא קביעת המוקד לכתיבה. המוקד הוא למעשה העניין המרכזי של עבודת המחקר, והוא נקבע בהתאם למטרת המחקר. המוקד אפשר שיהיה בנוי סביב תיזה מסוימת, או סביב נושא מסוים, והחוקר חייב להיות מודע לו בעת הכתיבה. הצעד השלישי, הוא בדיקת הנתונים שנאספו, נותחו וקודדו, וקבלת החלטה בדבר העניינים שאותם החיבור מעוניין להקיף. אחר כך כתיבת הטיוטות. כתיבה אתנוגרפית היא תרגום מציאות קיימת באמצעות כלים מתודולוגיים מקובלים. זהו תהליך מורכב של גילוי ואיסוף משמעויות אודות "תרבות" או עניין, והעברתו לקוראים. הכתיבה לפיכך, חייבת להיות מדויקת ובהירה, מעניינת ומעוררת סקרנות. זו איננה כתיבה אמנותית, זו יכולת לשתף את הקורא בחוויה. ביטויים אותנטיים בלתי תקינים חובה לעיתים להשאיר, כדי לא לגרוע מהאיכויות המיוחדות של העבודה. כותרת המחקר נקבעת בדרך כלל בסוף התהליך. כדאי להסתייע בידיד לעבודה לשם קריאה נוספת בתהליך העריכה. כתיבת הפתיחה והמסקנות הן הצעד הבא, שבעקבותיו תבוא קריאה מחודשת של החומר, ואחריו הכתיבה הסופית.

ה. אובייקטיביות, סובייקטיביות ויכולת הכללה (תוקף ומהימנות).

במחקר החינוכי היה מקובל לחקות את המודל הניסויי הדוקטרינרי של המדעים המדויקים שבו מתקבלות תוצאות על סמך בחינה שיטתית של השערות, תוך כדי שמירה על עקרון החזרות ויכולת הכללה. מודל זה מתאים למדעים המדויקים אך במקרים רבים אינו מתאים למדעי ההתנהגות. שם לעיתים אין אפשרות לבודד משתנים, קשה לפקח עליהם, ואו המדגמים אינם יכולים להיות אקראיים. אם נאמץ את ההגדרה שמחקר מדעי מתבסס על חקירה בעלת חוקיות ושיטתיות המתבססת על נתונים, אז המחקר האיכותי הוא תקני ועומד בקריטריונים אלה. החוקר האיכותי מעוניין בהבנת המימצב, הנחקרים ופעילותם, לכן דיווחו מפורט, מדויק ושיטתי ככל האפשר. המונח המקביל לתוקף ומהימנות שבמחקר הכמותי לדעת גובה ולינקולן הוא: "אובייקטיביות" במחקר האיכותי (Guba & Lincoln, 81).

אובייקטיביות:

אובייקטיביות הייתה אבן בוחן למדע מאז ומתמיד. תוקף ומהימנות הן שתי הפנים של האובייקטיביות שבאמצעותן אנו מדברים אל הקהילה המדעית. ב-20 השנים האחרונות התערער המונופול של הפילוסופיה הפוזיטיביסטית, וכשכבר ברור היום שאין אמת אבסולוטית, אפשר לקבל שאין אובייקטיביות מלאה. השאלה המרכזית המעסיקה את המחקר האיכותי היא כיצד מסוגל אדם עם כל המטען התרבותי מקצועי ערכי שלו לתאר מציאות מורכבת, עבור קהל קוראים מסוים, את כלליה, את הנורמות שבה, את יחסי הגומלין שבה באופן תקף ומהימן, ואותו קהל יעד ירגיש שכאילו הוא עצמו נמצא בסיטואציה המתוארת. ומה אם אותו חוקר שייך לאותה חברה? מהם מנגנוני הפיקוח והבקרה שלו לגבי עצמו?

האובייקטיביות המוצגת במחקר האיכותי היא אותה האובייקטיביות הקיימת כשהחוקר מדבר אל הקהילה שלו ויהיו לדבריו בה משמעות. ישנם שני סוגי תוקף: תוקף פנימי ותוקף חיצוני.

תוקף פנימי:

תוקף זה מתייחס לשאלה באיזו מידה תיאור המציאות שאותה אנו חוקרים אכן מדויק. זהו התוקף הבסיסי במחקר האיכותי, בלעדיו אין שום תוקף אחר. לדיוק זה שתי פנים: תוקף תוכן ותוקף מבנה.

תוקף תוכן:

עוסק בתיאור נכון ומדויק של ההתרחשויות. זוהי מידת ההתאמה בין מה שהחוקר מתכוון לבדוק לבין מה שהוא חוקר בפועל. לדוגמה, באיזו מידה משקף דו"ח תצפית את מה שהתרחש באתר המחקר. זהו תוקף איסוף הנתונים. לתיקוף זה משתמש המחקר האיכותי בתיאור האינפורמציה כהווייתה: תיאור ברור, מדויק וגדוש וצורת רישום המאפשרת הפרדה בין פרוטוקולים לבין מזכרים מחשבתיים. המחקר האיכותי מקפיד על סובייקטיביות נשלטת מצד החוקר: נוכחות רצופה שלו באתר המחקר, פירוט ורישום ברור של גורמי הטיה קבועים (רקע, ביוגרפיה, הכשרה, עמדות), ו/או משתנים של אישיות החוקר (מצב רוח, כושר ריכוז, אירוע שהתרחש סמוך למחקר, או מצב של היסחפות). צופים אחדים אוספים אותם נתונים, ועורכים בדיקת התאמה ביניהם לגבי אותו אירוע. גם סרט וידאו והקלטות, משמשים לתיקוף זה. יש לנטרל גם הטיות שנוצרות כתוצאה משימוש בכלי איסוף הנתונים: וידאו – דורש עריכה, ורשמקול – קולט בעיקר קולות שבסביבתו הקרובה. הנטרול נעשה על-ידי איסוף נתונים ממקורות שונים.

תוקף מבנה:

זהו תוקף ניתוח הנתונים, תוקף המבנים התיאורטיים שאנו בונים: הקשרים בין קטגוריות הגרעין לקטגוריות האחרות. באיזו מידה המבנים שבנינו והיחסים שמצאנו, או התיאוריה שבנינו, אכן קיימים במקום בו אנו חוקרים: לתקוף השלב הראשון של הקידוד ישתמש החוקר האיכותי באנשים נוספים, ולתיקוף הקידוד המוכוון ישתמש במומחים (קולגות או תלמידי מא, כי הקטגוריות כבר מנוסחות באופן מקצועי), ויערוך השוואות בין עבודותיהם לעבודתו. לתיקוף הפרשנות וההכללה, ישתמש בהצלבה – cross reference (House, 80), (Eisner, 91): השוואת הממצאים שנאספו מאותו כלי. למשל מתצפית אחת לאחרת. ובשילוש, triangulation (Denzin, 94): השוואת נתונים שהושגו ממקורות שונים. לדוגמה, מנהל טוען שהוא מנהל ישיבותיו בפתיחות, ניתן לצפות, לשאול מורים ולקרוא פרוטוקולים. ובבדיקת תפיסות החוקר מול תפיסות הנחקרים – member check (Guba & Lincoln, 81).

תוקף חיצוני:

התוקף החיצוני במחקר האיכותי מתייחס למידת ההכללה הנטורליסטית שנוכל לעשות ממחקרנו לדגמים אחרים מאותו סוג. (Stake, 94). לדוגמה, נוכל בזהירות לשער, שדגם התנהגות אולי יחזור על עצמו אם נחקור אותו עניין בבי"ס דומה, בעל אוכלוסיה דומה, בתנאים דומים וכדו'. ככל שהתוקף הפנימי גבוה, התוקף החיצוני נמוך (למשל, תיאור מקרה

שיהיה נכון ספציפית לאותו מקרה ולא למקרים אחרים, עשיר בפרטים וייחודי ואינו ניתן להכללה). אך לא יתכן תוקף חיצוני במחקר איכותי ללא תוקף פנימי. ההכללה תהיה הכללה נטורליסטית ולא הכללה סטטיסטית. אם יהיה תוקף פנימי גבוה, נוכל לנסות למצוא את אותם דברים בסיטואציות דומות. (Goetz & LeCompt, 84), (Denzin, 94). לאחרונה מסתמנת מגמה לפיתוח כמה חקרי מקרה לצורך הכללה: "multiple case studies" (Stake, 94). אם חקר מקרה אחד שונה מהאחרים, יצטרך החוקר להסביר אותו על-פי התיאוריה שפיתח, ההסבר ייתן תוקף למקרים אחרים.

אחת הווריאציות של תוקף חיצוני היא תוקף אקולוגי: המתייחס ליכולת של החוקר האיכותי להכליל לסביבה רומה לסביבת המחקר, במידה שזו מוגדרת במדויק. וריאציה אחרת היא תוקף כרונולוגי: תוקף זה מתייחס לשאלה, כמה זמן הממצאים שלי תקפים. תוקף זה הוא פונקציה של יכולת אישית של החוקר. "research that lasts" לדוגמה, ממצאיו של פיאז'ה.

Guba & Lincoln אינם מקבלים את מושג התוקף החיצוני. לדעתם הוא לא רלבנטי למחקר איכותי. הכללה במובן המסורתי (כמותי) היא בלתי אפשרית. ההכללה היחידה האפשרית מתייחסת לאוכלוסיות דומות. זו גם דעתו של Denzin (1994) ו-Cronbach טוען שהכללות הן היסטוריה ולא מדע, הן "נובלות" זמן קצר לאחר שהן נאמרות, לכן הוא מציע להתמקד בתיאורים טובים של ממצאים.

מהימנות:

בגלל אופי המחקר האיכותי, איננו עוסקים בו בשאלת המהימנות, הסיכוי לחזרה על אותם ממצאים לא רק שכמעט איננו קיים, אלא שדבר זה איננו כלל חלק ממטרות המחקר (מטרת המחקר האיכותי, כאמור לעיל, היא המהימנות הפנימית), והסיכוי לקבל אותה תוצאה על-ידי הפעלת אותו הכלי בשתי אוכלוסיות, לא יתכן (מהימנות חיצונית). לדעת Kirk & Miller, מהימנות מתבטאת במידה שהמדירה נותנת את התשובה כשהיא מתבצעת, כלומר, מהימנות עניינה במידה שהממצא הוא בלתי תלוי בנסיבות מקריות. תוקף פנימי מבטיח מהימנות, אך תיתכן מהימנות ללא תוקף. וכיוון שתוקף מושלם אי אפשר למצוא אפילו באופן תיאורטי, עלינו להשתדל גם להבטיח מהימנות. על-ידי הבטחת תוקף ומהימנות ככל האפשר, נצמצם את ההטיה במחקר האיכותי ונבטיח אובייקטיביות.

1. אתיקה.

אתיקה, היא אחד הנושאים החשובים במחקר האיכותי כי החוקר הוא חלק מהתהליך והמחקר הוא בלתי אמצעי.

1. רשות לביצוע המחקר, והגנה על הנחקרים.

בעיה ראשונה שיש להתמודד איתה בעבודת השרה היא השגת רשות לביצוע המחקר. יש לקבל את אישור ראש המוסד, ואת אישור מפקח המחוז. (חוזר מנכ"ל, מ"ו (3), נובמבר, 85). גם אם החוקר מסתובב באופן חופשי באתר, אין הוא יכול לעיין במסמכים ללא קבלת אישור מיוחד לכך. לגבי חקר או ראיון ילדים, יש לקבל אישור מההורים. רצוי לנקוט גישה גלויה ולהבהיר במידת האפשר את מטרת המחקר, וזאת כדי לזכות

בשיתוף פעולה מצד הנחקרים. יש להבהיר מהן הציפיות מאנשי הצוות והנחקרים, ולפרט לוח זמנים של ביקורים צפויים. לעיתים כדאי רק להבהיר כיווני מחקר כלליים ללא מטרה ספציפית של המחקר כדי למנוע התנהגות מלאכותית. על החוקר לשקול היטב את היתרונות והחסרונות של כל מקרה לגופו. יש לבוא לידי הסכם, ואם אפשר, כתוב. לכל נחקר ישנה זכות לפרטיות ולאנונימיות. כיון שתיאור גרוש המקובל כל כך במחקר האיכותי עלול להסגיר את זהות הנבדק או בית -ספרו, על החוקר להשתמש בכינויים.

2. "משתפי פעולה".

כדאי לגלות בשטח אנשים הבולטים כמסבירי פנים וכעוזרים, מהם ניתן לדלות מידע רב. אנשים אלה נקראים בשפה המחקרית: Core Informants, משתפי פעולה. שיתוף הפעולה אתם חשוב מאוד, על החוקר לגלות גמישות רבה ביחסים עמם.

3. נגישות לאתר המחקר.

הכניסה לאתר איננה קלה. החוקר נתקל בחשדנות וזרות. עליו לפעול כך שהנחקרים יחשבו בנוח בחברתו, ואחר-כך להשתדל להיות איש סודם. כשהוא כבר מרגיש אחד מהם, עליו לנהוג בזהירות רבה במידע שבידו, לשמור שלא יודלף דבר ולהקפיד לא להעביר מידע מנבדק לנבדק. מקרים רבים מספרים על חוקרים שנתקלו בבעיות משום שלא סמכו עליהם, ולא אפשרו להם לראות הכל. החוקר האיכותי פגיע מאוד, והדבר החשוב ביותר הוא אישיותו והאינטראקציה שלו עם נחקריו. החוקר האיכותי צריך להשתדל להתקבל ברצון באתר המחקר ולהרגיש שיש לו גישה חופשית לנבדקים ולכל צורכי המחקר באתר.

4. השלכות של תוצאות.

תפקידו של החוקר הוא סוגיה אתית ממדרגה ראשונה. אם לדוגמה, גילה החוקר שהמורה איננה ממלאת את תפקידה כראוי, כיצד עליו להתמודד עם תוצאה כזו? ובכן, תפקיד החוקר לצלם תמונת מצב, נוסף לכך עליו לעמוד בכללים אתיים. אין לנצל טובות הנאה שיש לחוקר בשל נגישותו לאתר. אם התגלה משהו שמעמיד בקונפליקט את החוקר עם הנבדקים, יש בכל מקרה לגלות זאת ולא להתעלם. מה לעשות למשל אם במידע שחוקר אסף התגלה מעשה בלתי חוקי? האם לדרוש על כך למנהל? ואם התגלה כי המנהל עצמו מעורב בכך? (לדוגמה, ניצול ילדים) אם זהו עניין המנוגד לחוק, חייב החוקר אפילו לוותר על המחקר! בכל אופן העניין היה משפיע על המחקר.

אם נסתכל על התוצאות מהיבט אחר, חשוב לתת לנוגעים בדבר הרגשה שהם מפיקים תועלת מהמחקר. יש לשמור על עיקרון ההדדיות – reciprocity. הדו"ח שהחוקר יציג לפני צוות בית הספר הוא דו"ח שבית הספר יוכל להפיק ממנו תועלת מירבית.

5. אמינות בחגשת הדו"ח.

החוקר בדרך כלל מקבל את הקרדיט והנחקר נשאר באפלה. הקוד האתי מחייב, שהנחקרים יאשרו את ממצאי המחקר. פרסום שמו של מוסד מחייב את אישורו. יש לשמור על המגבלות שהמוסד מציב בפני החוקר בעניין זה. ולבסוף כדאי תמיד לזכור, לא לשרוף קשרים, כדי שאפשר יהיה לבוא שוב לאתר בעת הצורך.

ובכן, מהו המערך הרצוי?

המחקרים הנטורליסטים, איכותיים הראשונים היו בעיקר אנתרופולוגים וסוציולוגים. שנת

1954 הייתה שנת הכרה פורמלית במחקר האיכותי בתחום החינוך, כאשר הממשלה הפררלית של ארה"ב העניקה לחוקרים איכותיים מענקי מחקר. בשנות החמישים המאוחרות התענינו אנתרופולוגים בחינוך, ותיארו באריכות את חיי בית הספר. (צבר בן יהושוע, 90). בשנות השבעים עבר המחקר הנטורליסטי, איכותי מהשוליים למרכז. ההכרה בו של אחדים מחשובי המחקר הכמותי, וביניהם קרונבך, (Cronbach, 75), תרמה לשינוי היחס כלפי הגישה האיכותית. חוקרים אלה מודים שגישה זו אפשרה להם להשלים ולהעמיק אותו חלק במחקר, שלא הגיעו אליו בדרך כמותית. לאחר תחרות ומחלוקת, מתפתח דו-שיח בין המחנות, המגיע להכרה מלאה במחקר האיכותי ותרומה הרדית עד היום.

אחת הטענות נגד המחקר האיכותי הייתה חוסר האובייקטיביות. Scriven (1972) טוען, שמקור הטעות הוא ההתייחסות המספרית. המחקר האיכותי הסובייקטיבי מתייחס לפרט אחד, זוהי quality – והמחקר האובייקטיבי מתייחס למספר פרטים, זהו – ה-quantity, מכאן, שהמחקר העוסק בהרבה פרטים הוא אובייקטיבי. אך זה איננו נכון. אפשר למצוא הטיה במחקר העוסק במספר אנשים, ואפשר למצוא אובייקטיביות בחקר של אדם אחד. כדי לתקף מסקנות, משתמש החוקר האיכותי במקורות נוספים, והחוקר הכמותי, במכשירים נוספים. הקרבה הבלתי אמצעית של החוקר האיכותי אל מושא המחקר, המאפשרת לו גמישות מיוחדת להתייחס להתרחשות מנקודת מבט של ההתרחשות עצמה, התפרשה כסובייקטיביות שאינה יכולה לתרום למדע. גמישות זו אינה קיימת במחקר הכמותי. שם נוסחו השאלות מראש. אך כאמור, לחוקר האיכותי מנגנוני פיקוח ובקרה נוקשים מאוד. טענה אחרת הייתה טענת הגבולות הבלתי ברורים מראש. אך הגבולות קיימים, הם נקבעים בתחילת המחקר בהצהרה או בחוזה בין חוקר למממן המחקר, ואם לא, הן נקבעים תוך כדי התהליך המעגלי. ההשוואה המתמדת, המזכרים המחשבתיים והדגימה הספרותית עוסקים בהתמדה בקביעת גבולות. החוקר האיכותי אינו יוצא מהשדה טרם הכירו היטב וקבע את גבולותיו האמיתיים.

החוקר הכמותי סבור שמחקרו אובייקטיבי כי הקטגוריות שלו מוגדרות מראש ומבוססות על השערות הגיוניות. מכאן שאין להטיל ספק בממצאיו ובתרומתו לידע האנושי. Guba & Lincoln (1981), טוענים שהגדרות אלה הן למעשה ניחוש. נכון שהגדרות אלה במחקר האיכותי נוצרות באופן גמיש, אך הן מתגבשות בתוך גבולות ומתמקדות לתוצאה מעוגנת ומבוססת היטב במציאות האמיתית. השדה האיכותי ממוקד היטב. תהליך המיקוד מתחיל מיד כשהחוקר זיהה את הנושאים העיקריים. הקטגוריזציה נעשית בשיטתיות, לפי כללים נוקשים:

הקטגוריות משקפות את מהלך המחקר.

כל האינפורמציה מובאת בחשבון.

הגדרת הקטגוריה היא חד משמעית.

הקטגוריות אינן תלויות זו בזו.

ההומוגניות שבהן נבחנת ומוגדרת.

הן עוברות תהליך של ניפוי, ובמהלכו, מועדפת קטגורית הגרעין.

לבסוף נעשה שימוש במומחים לתיקוף כל המהלך.

לשיטות מחקר נטורליסטיות איכותיות ולשיטות מחקר כמותיות יתרונות בצד חסרונות בעת הפעלתן, במקרים לא מעטים ניתן לעשות שימוש בשתי הגישות יחד. שימוש משולב בשתי המתודולוגיות השונות כל כך מומלץ על-ידי חוקרים, וזאת כדי לחזק את התוקף הפנימי והחיצוני של המחקר. (Goetz & LeCompt, 84). כך למשל, שאלונים סגורים רבים המקובלים ככלי מחקר בגישה הכמותית, מלווים בראיונות פתוחים המאפיינים את הגישה האיכותית, מסייעים להבין טוב יותר את תשובות הנחקרים. יש חוקרים העורכים תצפיות ממושכות המקובלות במחקר האיכותי, כדי להבין את מהות הקשר בין שני משתנים המראים מתאם סטטיסטי גבוה. כך עשוי מחקר נטורליסטי לשמש להעמקת ההבנה של תופעה שאותרה במחקר הכמותי. או לעיתים, שיטות מחקר נטורליסטיות משמשות לבדיקה ראשונית שבעקבותיה בוחנים היבט מסוים בקנה מידה גדול בשיטות כמותיות. קשה למצוא מחקר חינוכי שבו חוקר נכנס לאתר המחקר ללא שום ידע מוקדם, ובונה תיאוריה מעוגנת בשדה בדיוק לפי העקרונות של גלזר ושטראוס. כי בחינוך יש עמדות ערכיות מוצקות שהן חלק אינטגרלי מהתחום, חינוך הוא תחום פרקטי ערכי, הכולל עמדה שליחותית, אין מחקר בסיסי בחינוך. אך ניתן למצוא חוקרים הנכנסים לאתר המחקר לאחר ניסוח מטרה ומגיעים בעזרת המתודה האיכותית לחשיפה, לנגיעה בעומק של תופעות ותהליכים ולבניה אינדוקטיבית של מבנים, שהיא תרומה אדירה למתודולוגיה הכמותית. המחקר האיכותי נותן כלים יישומיים, וכיון שהמערכת החינוכית נוטה לביזוריות ומחפשת פתרונות מקומיים, היא מוצאת אותו אטרקטיבי ביותר. בכל פעולה של יעילות יש לנו חסר בייחודיות. תמיד צריך להחליט ולחשוב על מה אנו מוותרים, ומה אנו מרוויחים. הדבר הטוב ביותר הוא לנצל אמצעים כמותיים, ולתת יותר תוקף פנימי לתוצאות איכותיות.

מראי מקום:

- חלופות בהערכת הישגים - לקראת הערכה מותאמת לפרט. ב-ד. חן, החינוך בירנבאום, מ. (1995).
- לקראת המאה ה-21. עמ' 187-205 הוצאת רמות אוניברסיטת תל-אביב.
- צבר בן יהושוע, (1990). המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה. הוצאת מסדה.
- Bogdan, R. & Biklen, S. (1982). *Qualitative research for education* Boston. Mass: Allyn & Bacon.
- Cronbach, L.J. (1975). Beyond the two disciplines of scientific psychology. *American Psychology*, 30. 116-127.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S., (1994). *Handbook of qualitative research*. Sage. U.S.A.
- Eisner, E.W. & Peshkin, A. (1991). *Qualitative inquiry in education*. New York: Teachers College Press.
- Geertz, C. (1973). Thick description: Toward interpretative theory of culture, In: Geertz, C. *The interpretation of culture*. New York. Basic Books.
- Glazer, B. & Strauss, A.L., (1967). *The discovery of grounded theory : Strategies for qualitative research*. Chicago, Ill.
- Goetz, J.P. & LeCompt, M.D., (1984). *Ethnography and qualitative design in educational research*. London. Academic Press.

- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S., (1981). **Effective evaluation**. San Francisco, Cal.: Jossey-Bass.
- House, E.R. (1980). **Evaluating with validity**. Beverly-Hills. Cal. Sage.
- Hutchinson, (1988). **The Grounded Theory**. In: Sherman & Webb, **Qualitative research in education: Focus and methods**. London. Falmer Press.
- Malinowski, B. (1922). **Argonauts of the western Pacific**. London. Routledge & Kegan Paul.
- Kirk, J, & Miller, M.L.(1986). **Reliability and validity in qualitative research**. Beverly-Hills, Cal. Sage.
- Miles, M.B. & Huberman, P.M. (1984). Drawing valid meaning from qualitative data: Toward a shared craft. **Educational Researcher**. 13(5), 20-30.
- Patton, M.Q., (1980). **Qualitative evaluation methods**. Beverly-Hills. Cal. Sage.
- Peshkin, A. (1986). **God's choice**. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Sanders, J.R. (1981). Case study methodology: A critic, In: Welch, W.W., (ed). **Case study methodology in educational evaluation**. Minneapolis Minnesota, Research and Evaluation Center.
- Scriven, N. (1972). Objectivity and subjectivity in educational research, In: Thomas, L.G. (ed), **Philosophical redirection of educational research**. Chicago. Univ of Chicago Press.
- Sherman, R.R. & Webb, R.B., (eds), (1988). **Qualitative research in education: Focus and methods**. London. Falmer Press.
- Shulman, L. (1988). On educational research. In: Jaeger, R.M. (ed). **Complementary methods for research in education**. Washington D.C. A.E.R.A.
- Smith, J.K. & Heshusius, L., (1986). Closing down the conversation: The end of the quantitative-qualitative debate among educational inquirers, **Educational research**. 15. 1. 4-12.
- Spradley, J.P., (1979). **The ethnographic interview**. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Spradley, J.P., (1980). **Participant observation**. New York: Holt Rinehart & Winston.
- Stake, E., (1988). Case study. In: Jaeger, R.M. (ed). **Complementary methods for research in education**. Washington, D.C. A.E.R.A.
- Strauss, A.L. (1987). **Qualitative analysis for social scientists**, Cambridge, U.K. Cambridge Univ. Press.
- Wolcott, H. (1973). **The man in the principles office: An ethnography**. New York: Holt. Rinehart Winston.
- Wolcott, H. (1992). Introduction. In: LeCompt, M.D., Millroy, W.L. & Preissle, J. (eds), **The handbook of qualitative research in education**. San Diego. Cal. Academic Press.

שותפות גורל או שותפות אינטרסים? — יחסם של הציונים-הדתיים לתנועה הציונית — היבט היסטורי, והארות אחדות על "קו המשבר" בין דתיים לחילוניים במדינת-ישראל

תקציר

התנועה הציונית, ילידת שלהי המאה הי"ט, הייתה ביסודה ובמהותה תנועה מודרנית-חילונית, שנולדה כתוצאה "ממשבר זהות" שפקד את יהדות אירופה, והואץ על-ידי גילויי אנטישמיות אגרסיביים. למעשה לא יכלה ולא התכוונה הציונות לפתור במלואן את מצוקות הקיום הפיסיים של היהודים. ההגירה הייתה הפתרון לשאלת הקיום, לאמור, התנועה הציונית הייתה מאז ומעולם תנועה אידיאולוגית, שמטרותיה היו גאולת היהדות ויצירת חברת מופת המושתת על ערכים, שביסודם ינקו מהשורשים האפוקליפטיים והמסורתיים של עם ישראל.

אופיה של התנועה הציונית עוצב על-ידי הזרמים האידיאולוגיים המרובים שהתקיימו בה, שרב היה בהם השונה על השווה; הפלורליזם שהנהיג הרצל בתנועה הציונית איפשר קיום קונסנסוס שהושתת על הגשמת יעדים קונקרטיים: עלייה, התיישבות וביטחון, ואיפשר לכל הזרמים להתקיים בצוותא; אך הקיום המשותף היה רווי מתח דיאלקטי בשאלות אידיאולוגיות.

"שאלת הקולטורא", משמע, צביונה התרבותי של הפעילות הציונית, הייתה אחת משאלות היסוד שנדחקו במודע מסדר יומה של התנועה הציונית, לטובת "ההגשמה" ולמען שמירת "הקונסנסוס" וה"אחדות" בתנועה. שאלה זו צפה ועולה מחדש בציבוריות הישראלית ככל שנדמה שתהליך השלום ביננו לשכנינו מתקדם, וככל שמתגבר קולו וכוחו של הזרם "הפוסט-ציוני" המשמיע עמדות ודעות השוללות את אופיה היהודי של מדינת ישראל, ומשמיט את הצידוק המוסרי ששימש את התנועה הציונית בייסוד "מדינת-ישראל" ב"ארץ-ישראל". לאור האמור, יש יסוד סביר להניח שעתידה התרבותי – ואולי עצם קיומה – של מדינת-ישראל והיהדות ברחבי העולם, תוכרע בהתמודדות בין "החילוניות ההרצליאנית" לבין המסורת הדתית רבת-החיות. עניינו של מאמר זה לבחון את הדילמות העומדות בפני הציונות הדתית, בעבר ובהווה, כבואה ליטול חלק בכל מעגלי העשייה והיצירה בתנועה הציונית בעלת האופי החילוני, זאת מבלי לטשטש את המיחד והמאפיין אותה כתנועה דתית-לאומית.

מבוא והארות מתודולוגיות

שאלת "דת ומדינה" מעסיקה רבות את מחשבותיהם של טובי ההוגים בעולם מאז המאה הי"ח ואילך. להלכה ולמעשה אין פיתרון מלא לסוגיה מורכבת זו, וקל וחומר שאין לה פיתרון דטרמיניסטי. אין ספק שבמדינות הליברליות נקודת המוצא בדבר מקור הסמכות במדינה, אינו התגלות האל והנורמות הפולחניות המתחייבות מכך, אלא מקור הסמכות הוא חילוני; הסמכות נובעת משלטון הרוב הדמוקרטי והמחוקקים שהוא בוחר. אך דא-עקא שילוב הסמלים הפולחניים הדתיים במדינה החילונית-הדמוקרטית-המודרנית, היא אסטרטגיה ידועה ואינה יוצאת דופן, וניתן למצוא דוגמתה בקרב חברות רבות: כך טיפחה צרפת בתקופת הרפובליקה השלישית "דתיות חילונית", ובאמצעות פולחן המהפכה מיזגה סמלים רפובליקניים וסמלים קתוליים¹. התרבות בקרב הדמוקרטיות המערביות קשורה עדיין לערכים בסיסיים ולסמלים המבטאים אותם – ערכים אלו וסמליהם הם דתיים. החילוניות בקרב עמי המערב הליברליים ידעה, בדרך כלל, להבחין בין התנגדות לשלטון של ממסד דתי או להתערבותו בחיי המדינה, הכלכלה והתרבות – לבין נאמנות לערכים דתיים ולסמליהם; מזה יוצא, שהחברה החילונית המערבית לא ויתרה על הזיקה המפרה לערכים ולסמלים הללו. שאלת "דת ומדינה" והתפתחות התרבות ב"מדינת היהודים", הינה מורכבת שבעתים בשל אופיה המיוחד של דת-הלאום היהודית². אנו בחרנו לעסוק בסוגיה דלעיל מתוך הבטים היסטוריים וניסינו לשרטט קווים אחדים המאפיינים את הדילמה בהווה. יש בנמצא חומר רב המכיל הגות ומעש, מחקר-אקדמי ופובליציסטיקה, וקשה מאוד מלאכת ההכללה, הסיכום והסקת מסקנות. אין אנו מתיימרים להציג "משנה מלאה וסדורה", אלא להציע קו-מאפיין של הבעיות והדילמות שמלוות את האדם הדתי-ציוני, בבואו ליטול חלק בכל מעגלי העשייה והיצירה בשיתוף עם ציבור של "עוברי עבירה לתאבון", זאת מבלי לאבד את המייחד והמאפיין אותו כאדם-דתי. נשתדל לבדוק כיצד השתקפה בעבר הציונות הדתית: בעיני עצמה, בעיני החילוניים ובעיני האורתודוקסיה האנטי-ציונית. ננסה לעמוד על אחדים מלבטיה, יעדיה ומגמותיה; ואף נבחן דילמות אחדות הניצבות בפני הציונות-הדתית בהווה, ולהתחקות אחרי שורשיהן ההיסטוריים.

1. "הציונות" – יסודותיה של התנועה הלאומית היהודית, ומרכיב הזהות הדתי שבה.

תולדותיה של התנועה הציונית סבוכים ושונים בתכלית מההתעוררות הלאומית המאפיינת את עמי אירופה. על-פי המדדים המקובלים הציונות אינה ניתנת לסיווג, כלומר, להסבר קל ונוח כתנועות לאומיות מהסוג המקובל. ננסה לעמוד על הבעייתיות העומדת ברקע הוולדה של התנועה הציונית.

א. אין ספק שתולדותיה של התנועה הציונית הם "היסטוריה יהודית" לכל דבר, אלא שעצם בריאתה, מסגרות ארגונה, תכליתה ואופן פעולתה גזורים מן ההווה של אירופה במאה הי"ט. לאמור, לא ניתן להבין את עוצמתה וחיוניותה של הציונות, מבלי לעמוד על הרקע האירופי לצמיחתה ועל שורשיה היהודיים כמקשה אחת. למעשה בידנו "נרטיב (סיפור) לאומי" המכיל יסודות יהודיים קמאיים עם מורשת זרה, זאת בניגוד לתנועות הלאומיות הקלאסיות שבהן "הנרטיב הלאומי" מתרפק על הרומנטיקה וההיסטוריוציזם של חברת האב הקמאית שלהם בלבד. לעניין זה השפעה רבה על הסוגיה של מודרנה וחילוניות מצד אחד

לבין מעמדה של הדת והמסורת בתנועה הציונית מצד אחר.

ב. כל התנועות הלאומיות, בנות המאה הי"ט, הסתמכו במאבקם לריבונות על ארמת-לאום, או שפת לאום (ועל-פי רוב על שתיהן) שכבר היו קיימים בפועל בחזקת האומה. ואילו הציונות שבאה לכבוש לעצמה שני יסודות אלו – שהם תנאי בל יעבור לקיום הזהות הלאומית – בכוח הרצון בלבד.

ג. ערב הקמת התנועה הציונית היה מצבם החברתי, הכלכלי ומעמדם המשפטי של היהודים שונה מארץ לארץ, ולעיתים אף באותה ארץ. אמנם ניתן למתוח-קו ברור בין מצבם של יהודי מזרח-אירופה, לבין מצבם של יהודי מערב-אירופה ומרכז, אבל קשה לאפיין באופן חד-ערכי את הזהות היהודית בגולה, שכן מקצת היו מתבוללים, אחרים שומרי מסורת וכיוצ"ב. שאיפותיהם של היהודים היו שונות ומנוגדות בתכלית, וזאת כפועל-יוצא מאורח חייהם ומתנאי קיומם. מובן שהיחס בין האורתודוקסים לחילוניים, היה פן אידיאולוגי ותרבותי שהעסיק, את התנועה הציונית³.

ד. בעוד התעוררותם של התנועות הלאומיות האירופיות מתרחשת במחצית המאה הי"ט, ועקרונותיהן מושתתות על "לאומיות-פוזיטיבית/הומניסטית" (מהפכות אביב העמים 1848), הרי התנועה הציונית, עולה על במות ההיסטוריה רק בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה ה-כ', והולדתה היא בתקופה של "לאומנות-תוקפנית" כאשר ביסודה עומדים ללא ספק – יסודות ראציונליים המגלים חוסר סובלנות לערכים ליברליים. יתרה מזאת, התנועה הציונית נולדה במרכז אירופה ובמזרחה, לאמור, באיזור גיאוגרפי שלא התקיימה בו הדמוקרטיה הליברלית ככוח משמעותי. מכאן, שהציונות נולדה בעולם שהיה מורכב מיחידות לאומיות אלימות ותובעניות, בעולם שלא ידע סובלנות דתית או סובלנות לאומית, בעולם שבו ההפרדה בין דת ולאום, דת חברה ומדינה לא הייתה מוכרת וגם בלתי אפשרית⁴.

1.1. יסודותיה ההיסטוריים של התנועה הלאומית היהודית

שידור המערכות באירופה במאות הי"ח והי"ט הוליד תהליכים רבי השפעה בקרב החברה היהודית. הליברליזציה של המשטרים (האבסולוטי-הנאור), המוביליות החברתית-כלכלית שהתאפשרה ליהודים, ההשכלה, החילון והאמנציפציה ביטלו את המחיצות המוגוננות/המנוונות של הקהילה היהודית. מכאן ואילך ההשתייכות היהודית לקהילה היא רצונית, ולא כפייתית כבימי הביניים. קבלת "האמנציפציה החוקית" – לאחר מאבק ארוך ומורכב – לא שימשה ערובה להצלחת "האמנציפציה החברתית", לאמור, תהליך ההשתלבות בתחומי החיים השונים קירב מבחינות רבות את היהודים לסביבתם, אך לא טישטש את סימני ההיכר הקבוצתיים ואת קווי האופי המיוחדים של היהודים, ולעיתים אף הבליט אותם ביתר שאת. דווקא משום שמספר גדול של יהודים עברו למרכזים חשובים של העולם התרבותי, ונקלטו במקצועות ובענפים בעלי משקל-רב והשפעה ציבורית ניכרת, הייתה נוכחותם מוחשית יותר, ובמקרה של הצלחה אף נושא לקנאה ולרוגז. לאמור, שוויון מעמדם המשפטי של היהודים היה זהה ליתר אזרחי המדינה (במערב אירופה ובמרכז), אך החברה, הגויית לא הסכימה לראות בהם "בשר מבשרה" וחלק אינטגרלי מהאומה⁵, לשון אחר, כשלון האמנציפציה ועלייתה של האנטישמיות המודרנית על במת-ההיסטוריה, הכשירה את הלבבות לשנאת-ישראל עזה ובלתי-מתפשרת. היהודי נחשב ל"זר" ו"לשונה",

ל"דמוני" ו"מנצל", ונדרחה מהחברה. סיטואציה זו יצרה "משבר-זהות" בקרב מקצת היהודים שהלכו באדיקות בנתיב ההשכלה, החילון, ההתבוללות והאמנציפציה. אחד הפתרונות למשבר הזהות היה ייסודה של תנועה לאומית יהודית, קרי ה"ציונות".

1.2. מרכיב הזהות הדתי בתנועה הלאומית היהודית

מסוף המאה הי"ח ובמהלך המאה הי"ט נתפסו יהודים רבים – במיוחד במערב אירופה ובמרכזה לסוג חדש של "ביאת המשיח" האמנציפציה. האמנציפציה הייתה מושתתת על עקרונות מופשטים כגון, תבונת האדם והמשפט הטבעי. מקצת היהודים האמינו שקבלת האמנציפציה תשמש "כרטיס כניסה" לחברה האירופית כאדם שווה ערך מבחינה חברתית ומבחינה משפטית כאחד. יהודה לייב גורדון, פאר ההשכלה היהודית ברוסיה, משקף את האמנציפציה בסיסמתו "היה אדם בצאתך ויהודי באוהלך", שמשמעה הפיכת הדת לעניינו הפרטי של האדם היהודי, וביטול זהותו הקהילתית, דהיינו, מעתה ואילך היהודי הוא: צרפתי בן דת משה או גרמני בן דת משה וכד'. אך האמת טפחה על פניהם של היהודים חסידי האמנציפציה, כשהסתבר שזו לא ניתנה ליהודים מתוך התפעמות הומניטרית, ולא לשם יישוב חילוקי דיעות עתיקים בין יהודים ונוצרים, ששורשיהם בימי הביניים, אלא הוענקה להם מחוסר ברירה, לאחר מאבק ארוך ומפותל⁶. למעשה האמנציפציה שניתנה ליהודים הייתה מוגבלת, כאמור, לשוויון-משפטי בעיני החוק, אך לשוויון חברתי מלא לא זכו. הסתבר איפא, שהתבוללות ותיקון היהודי על-פי דרישות החברה הגויית – לא הועילו לו מאומה לקבלת שוויון מלא ואמיתי⁷.

"ההשכלה" במערב אירופה (enlightenment), פנתה ליהודי כאינדודאום (כתנאי קבלה פרילימינרי להצטרף לשורותיה של החברה האירופאית) בדרישה לנטוש את דפוסי העבר וסמליו ובראשם: הדת, השפה והלבוש, היהודים החלו לפנות מחוץ לעמם בהנחה שהם הולכים כפרטים-ממוצא-יהודי שפרקו זהותם, לפגוש פרטים ממוצא אחר, שאף הם פשטו מרצונם כל לבוש לאומי ו/או דתי-כנסייתי. הסיסמה הייתה "היה אדם". הטרגדיה של האמנציפציה התגלתה ליהודים בשני מישורים: האחד, שהזכרנו לעיל, היהודים נאלצו להיאבק קשות ומרות כדי לקבל "זכויות טבעיות" שהוענקו לכל אדם, באשר הוא אדם, ואף היו צריכים להוכיח זכותם להתקבל לחברת הגויים. והשני, והוא אף חמור יותר, כאשר אירופה עברה מהפכות לאומיות, הסתבר שהאמנציפציה שהתכוונו אליה הגויים לבשה לבוש לאומי מובהק, והתכוונה להתבוללות מוחלטת של היהודים בחברה ובתרבותה בארצות שחיו בהם. לאמור, תביעת הכנסיה הנוצרית להמרה נשמעת מכאן ואילך בניסוח מחולק; והדרישה היא בעת החדשה כבימי הביניים למעבר מוחלט מזהות אל זהות כתנאי לקבלת זכויות. בשלהי המאה הי"ט, עם התגברות הלאומנות וצמיחת האנטישמיות, גם ההתבוללות לא הייתה אפשרית עוד⁸.

היהודי, שחי בתקופת האמנציפציה צמצם את זהותו היהודית לקטגוריות דתיות בלבד והתכחש ליסוד הלאומי שבדת, או הדחיקו. גם הדת, כאמור, הייתה עניין מוצנע ופרטי, ולא מרכיב זהותי מובהק. עדות ברורה לכך הייתה נטישת השפה העברית כתשתית של יצירת התרבות לדורותיה, למשל: מנדלסון נזקק לגרמנית כשפת יצירה; היהודי ה"ממוצע" חי את חייו בשניות, בביתו נקרא מנחם-מנדל ובצאתו מוריס, בביתו אישתו מדליקה נרות שבת – ואילו בצאתו נפנה לעסקיו בשבת. זוהי השניות החדשה, כפל-הפנים החדש, המחיר

שמשלם היהודי תמורת האמצעיפציה. מוכן שרבים וטובים לא עמדו בשניות זו והתבוללו לחלוטין, דבר זה היה אפשרי, כאמור, עד לפרוץ האנטישמיות שהתבססה על תורת הגזע.⁹ ככל שהחריפה המתיחות בין היהודים לסביבתם העויינת כן התבלטה הסתירה בין ההווה היהודית, לאידיאלים החברתיים של תנועת ההשכלה, שכאמור, דרשה מהיהודים השתלבות מלאה, ולמעשה התבוללות בחברת הרוב. המשכילים היהודים מצאו את עצמם תלויים ומנוכרים בסביבתם היהודית (ממנה יצאו) וגם בסביבתם הלא-יהודית (אליה לא התקבלו באופן מלא, "כשלון האמצעיפציה החברתית"). תחושת בדידות איפיינה את חייהם של משכילים רבים, כגון: פרץ סמולנסקין, יל"ג ואחרים, כבר מראשית פועלם. אישים אלו לא מצאו להם מנוח בשום מקום והיו "תועים בדרכי החיים" כל ימי חייהם.¹⁰

עלייתה של "הציונות" על במת ההיסטוריה הייתה בבחינת מענה למשכיל הנקרע בין זהותו היהודית, שעל מרכיביה המסורתיים-דתיים ויתר, לבין העולם המודרני-חילוני אליו נכנס בתהליך האמצעיפציה. הרעיון הלאומי שהגה סמולנסקין, לא התכחש לעובדה, שהמיוחד את היהדות מבחינה היסטורית-תרבותית היא התורה והמצוות. אבל בשל תהליך החילון והאמצעיפציה ירד כוחה מכוח-מאחד דווקא לזרע פירוד, שכן מקצת היהודים החזיקו בדתם באורח אורטודוכסי, ואחרים התבוללו או הכניסו תיקונים בדת (רפורמיים). לכן היה סמולנסקין מוכן לדבוק בערכים דתיים, רק אם הם הכרחיים לאחדות הלאום.¹¹

סמולנסקין אינו מוותר על זיקה מפורשת לתנ"ך, אך הוא נוטה לקבל רק את הצדדים "הרוחניים" שבו, בדומה לאחר העם, ואינו מתכוון להמשיך לדבוק בצד הנורמטיבי-פולחני שבדת. ניתוח השקפותיו של סמולנסקין בשנות ה-70 של המאה ה-19 מלמד באורח ברור, כי משבר הזהות היהודית היה גורם מכריע בלידתה של התנועה הציונית. התפרצותה של האנטישמיות בשנות ה-80 של המאה ה-19, הייתה גורם מאיץ לתהליך זה. סמולנסקין מציע פתרון לאחדות-ישראל והוא: **רעיון יישוב ארץ-ישראל**, שכן סביב רעיון זה ניתן לדעתו, ללכד את הזרמים היהודיים. בעניין יישוב הארץ נרחיב בדיוננו להלן.¹²

מכאן, שהציונות קמה כתגובה טבעית לכישלון הליברליזם במערב אירופה, כלומר, עקב התעוררות ההיסטוריוציזם, הלאומנות והתגברות האנטישמיות הגזענית. משפט דרייפוס סימל יותר מכל את כשלון האמצעיפציה בצרפת, הליברלית. יתרה מזאת, הוא הבליט את סיכוייה הקלושים להצלחה במזרח אירופה, הואיל ומעולם לא נמצא בה כר-נרחב לליברליזם.

הרצל אשר סימל באישיותו (טרם היותו למנהיג התנועה הציונית שאותה יסד) את השכבה היהודית האנטלקטואלית שפניה היו מופנות מערבה במגמה להשתלבות מלאה, ואף היה מוכן לשלם את המחיר המלא – התבוללות, כלומר, לאבד את זהותו היהודית, הבין שאין בדרך אשר הלך בה משום פיתרון. במזרח אירופה, שם הייתה אמצעיפציה רק בראשיתה, הבינו עד מהרה את הסכנה הנשקפת ממנה, לאמור, נוצר מצב שבו יהיה עתידו של העם היהודי תלוי בהחלטתו האישית של כל יחיד, משמע צפה ועלתה הסכנה העלולה לפרק את העם היהודי: **"משבר הזהות"**. אין ספק שבאופן בסיסי קמה התנועה הציונית כתוצאה של התמוטטות הביטחון בתחום המושב, ההרס והפוגרומים, שהיו מנת חלקם של היהודים. אולם למשבר הכלכלי ולחוסר הביטחון-האישית הייתה תשובה פשוטה וקלה,

שאכן נקטו רוב היהודים – הגירה. מסתבר, שהציונות, לפחות בראשיתה, לא הייתה רק (או בעיקר) בריחה למען הצלת הנפש, אלא תשובה לחברה היהודית הנתונה ב"משבר זהות" כתוצאה של תהליכי מודרניזציה. כלומר, מלכתחילה הייתה הציונות האידיאולוגית עניין למעטים (שכן הרוב פנו, כאמור, לפתרון ההגירה). שתפסו את הבעיה היהודית לא רק במונחים של קיום פיסי, אלא כמפעל להצלת הלאום מפני סכנה הכרוכה בכיליון קולקטיבי. להלכה פתרון ההגירה היה אפשרי עד 1924, שנה שבה הוטלו על-ידי שלטונות ארצה"ב מכסות הגירה, אך גם העליות שהגיעו לארץ-ישראל לאחר שנה זו, עלייה רביעית וחמישית, שהיו לכאורה עליות "אין ברירה", לא נתפסו כעליות המגיעות לארץ הגירה רגילה, אלא כממלאות ייעוד אידיאולוגי ולאומי¹³.

במה איפא ייחודה של התנועה הציונית ביחס לתנועות לאומיות אחרות באירופה בשלהי המאה הי"ט? ז' שטרנהל מציג מאפיינים מוסכמים וידועים על מהותה של התנועה הציונית ודוחה אותם, אחד לאחד בטענה, שלא היה בהן ייחוד:

1. גיבוש התודעה הלאומית והייחוד האתני, הדתי והתרבותי טרם מימוש העצמאות ובניית מדינת הלאום, מאפיינת את הציונות אך גם את התנועות הלאומיות של: הצ'כים, הסלובקים, האוקראינים ובני הארצות הבלטיות.

2. כמו-כן, גיבוש שפת הלאום, הייתה אופיינית לתנועות לאומיות של מרכז אירופה.

3. הלכידות הלאומית של היישוב היהודי טרם הקמת המדינה, שהוא סממן חשוב של התנועה הציונית, מוכר גם הוא מחברות הנתונות במאבק יומיומי על זהותן וקיומן הקולקטיבי.

4. התגבשות אהבת מולדת (בה נדון להלן), דהיינו, היסודות הקלאסיים של לאומיות-אורגנית מאפיין את התנועה הציונית, אך ממד זה מוכר גם מהתפתחויות לאומיות במרכז אירופה ובמזרח.

לדעתו של שטרנהל, הנקודה המכרעת בתנועה הציונית הייתה היסודות הקלאסיים של לאומיות-אורגנית, שפירושה: לאומיות היסטורית ותרבותית, שהציפוי של החילוניות שמעליה היה דק מאוד. בעצם ביסודותיה רחשו הגחלים של הזהות היהודית¹⁴.

1.3. מקומה של ארץ-ישראל כמרכיב בזהות הלאומית היהודית

הזיקה בין העם לארצו נשמרה לאורך כל תקופת גלותו של עם ישראל: בתפילה ובתקווה, באורחות-חיים ובמשאלות לב. אין לתאר את ארחו ורבעו של אדם מישראל בלא זיקתו לארץ-ישראל. ניתן לומר, שזיקה זו עיצבה את זהותו של הפרט והכלל בישראל – וכי לולא קיומה היו היהודים הופכים לכת דתית גרידא, ללא זהות לאומית. המסקנה העולה מכאן, מי ששולל את זיקתו של עם-ישראל לארץ-ישראל כחלק ממכלול ההגדרה העצמית, שולל מעם ישראל (ומכל אדם בישראל) את חירותו¹⁵.

כפעם בפעם התעוררו קבוצות של יהודים שעלו ארצה, חידשו את יישובן של ערים נשמות, והוסיפו ממד משלהם למרקם הזיקה בין עם-ישראל לארץ-ישראל. זאת מלבד העובדה שמעולם לא פסק היישוב היהודי בארץ. קצרה היריעה לתאר ולפרט נסיונות משיחיים רבים מספור להיאחז בארץ¹⁶. אנו בחרנו להציג כדוגמא את עלייתם של תלמידי הגר"א, מאחר שעלייה זו נתפסת בהיסטוריוגרפיה הציונית, על-פי משנתו של פרופ' ב"צ דינור, כאחד המאפיינים של תחילת הזמנים החדשים בתולדות-ישראל. אמנם יש

היסטוריונים רבים החלוקים על גישתו ה"ארצישראלית-צנטרית" של דינור הגורסת, שכל תולדות העם קשורים בטבורם לארץ ובמרכזם הגלות והגאולה; מכל מקום, מרכזיותה של הארץ כגורם מאחד בין דתיים לחילוניים ברורה. כלומר, יהודי יכול להיות בכל מקום: באוגנדה, בבירוביג'ן, בארגנטינה – אך רק בארץ-ישראל שאליה הוא קשור בלשונו, במורשתו ובנוף הגיאוגרפי שלה, שם הוא יכול להגדיר את זהותו הלאומית-האורגנית. גישה, לאומית שכזו – כפי שהצגנו לעיל – הייתה מקובלת גם על האומות (צ'כיה, המדינות הבלטיות וכו') במרכז אירופה ובמזרח¹⁷.

תפיסתו של הגר"א, הגאון ר' אליהו בן שלמה זלמן מוילנא (1720-1794), שעניינה עלייה לארץ כמנוף ל"קירוב הגאולה בדרך הטבע" (יש אומרים שהגר"א עצמו היה בדרכו לארץ ולא נכנס אליה כמשה בשעתו) הייתה נועזת בחידושה על רקע הרתיעה המוחלטת של היהדות הרבנית מכל תנועה חברתית שעלולה להיראות כמשיחית בעקבות משבר "שבתאי צבי", וקבעה את הגאולה לעתיד לבוא על בסיס של "ניטרליזציה של המשיח", לאמור, ללא "דחיקת הקץ", שפירושו הימנעות ממעשים. עניין שנדון בו באחד הפרקים הבאים¹⁸.

הציפייה המשיחית כוונה לשנת ת"ר לאלף השישי (1840), זאת על-פי שני מקורות: האחד תלמודי, מסכת סנהדרין צ"ט ע"א; והשני קבלי, ספר הזוהר לפרשת וירא קי"ז, מבין קבוצות העולים שהגיעו לארץ-ישראל בתחילת המאה הי"ט בלטה בייחודה קבוצת תלמידי הגר"א, שמנתה בשנת תקע"ג (1813) 511 נפשות מספר גדול מאוד יחסית למספר העולים באותם ימים. הקבוצה התייחדה בכך, שאנשיה ביקשו להבטיח את מימוש הגאולה בידי אדם, שעיקריה: עלייה, קיום מצוות יישוב ארץ-ישראל וניסיון לחדש את הסמיכה. תחושת קץ קרוב נבעה, ככל הנראה, מצוואתו של הגר"א. ר' חיים מוולוז'ין, בחיר תלמידיו, תמך מעשית בעניין זה, תוך הצגת העקרונות המנחים:

א. הגאולה אינה תלויה בתשובה מלאה של עם-ישראל.

ב. ביטולן של שלושת השבועות (עליהן נכתוב להלן) בגלל יחס האומות לעם-ישראל.

ג. "אתערותא דלתתא", ההתעוררות לגאולה היא בראשיתה מלמטה, כלומר, היא קודם לכל גאולה אנושית/טבעית, הכרוכה גם בביטול שלושת השבועות, והיא מותרת ואף נתפסת כמעשה הכרחי.

ד. יישוב ארץ-ישראל ובניין ירושלים, הייתה הדרך שבאמצעותה תקום השכינה מעפרה. יישוב ארץ-ישראל אינו אמצעי להבטחת קיומו של עם-ישראל מבחינה מדינית ורווחה כלכלית, אלא מטרה בפני עצמה שתכליתה להביא לבניין בית המקדש השלישי ולהמלכת אלוקים בכל העולם כולו¹⁹.

אם כן, הציונות, היא המשך ההידרשות המסורתית לארץ-ישראל כמולדת, ובעת ובעונה אחת העתקתה של הידרשות זו לפסים מודרניים. התביעה הציונית פונה אל היהודי להגשים את משאת חיי הדורות, ומן האומות היא דורשת להשיב את "כבשת הרש", הארץ שבה תלוי הקיום היהודי. הציונות עומדת על-כך שהקשר בין העם לארצו הוא קשר בין שתי חטיבות תרבות שנעשו שתייהן כטבע שני לאדם, ואי-אפשר לאחת בלא השנייה. התודעה הלאומית, מתבטאת לרוב בלהט משיח, שלא נעדרה מהווייתה של האומה בכל שנות גלותה, נהפכה בתנועה הציונית מתודעה למציאות²⁰. גם פרופ' אליעזר שביד סבור שאין שום ספק שעם-ישראל התקיים בזכות תודעתו הלאומית, הזיקה הפרמננטית לארץ-

ישראל והכרתם של אומות העולם בקשר בין העם לארצו. אבל במשך כל תקופת הגלות לא הייתה ארץ-ישראל רלוונטית כמולדת לעם-ישראל, על-פי ההגדרה הלאומית-חילונית²¹.

1.4. הציונות כמשיחיות-חילונית

מן הבחינה היהודית היסוד העיקרי בציונות הוא המשיחיות, ולא הלאומיות. בעצם שמה כבר מעלה התנועה הציונית את חזון אחרית הימים, הגאולה. רבים מההיסטוריונים נתפסו להגדרה שהתנועה הציונית החדשה היא "משיחיות חילונית", ובזאת כרכו את היסוד העתיק שבה, את האמונה בגאולה המשיחית, עם היסוד המודרני, כלומר, כלי ההגשמה המדיניים: עלייה והתיישבות²².

כיצד ניתן להגדיר את תופעת ה"משיחיות החילונית"? נראה שזו אכן קיימת ב"נרטיב (הסיפור) הציוני" ומתבלטת בשני מקרים ברורים:

א. כאשר חילונים עצמם משתמשים במונח זה ונראה שרבים מהוגי הדעות והמנהיגים של התנועה הציונית הגדירו את הציונות כהמשך של הרעיון המשיחי, תוך כדי מרידה באופיו הדתי. לקבוצה זו שייכים אישים כמו, ברדיצ'בסקי, בורוכוב, סירקין, ז'בוטינסקי, ברל כצנלסון ואחרים. מעט מדבריהם נביא בהמשך.

ב. כאשר ניתן לזהות מרכיבים "משיחיים" בדבריהם, האופייניים לתופעת המשיחיות המסורתית²³.

לעומת ההגדרה דלעיל יש המגדירים את ה"משיחיות החילונית" המתקיימת בתנועה הציונית באופן שונה: המסורת והדת היהודית משמשים כ"קליפה" לתוכן חילוני. למשל, בכתביו של הוגה הדעות מרטין בובר מכונה הציונות "חילוניות שנתעלתה", ובה מוסדות וסמלים דתיים הנושאים משמעות חילונית, למשל: בית המקדש ממלא תפקיד של בית תפילה מרכזי, או מכון לחקר בעיות שלום ולמלחמה. ב"ז הרצל, אמנם טוען כי הדת היא עניינו הפרטי של האדם, ועם זאת אינו כובש את כמיהתו ואומר כי "נשוב ונבנה את בית המקדש ונשיב את הכוהנים לעבוד בו". בכתביו של אחד העם, יש ניסיון לקשור בין תרבות המערב הליברלית-חילונית למורשת היהודית, בעיקר למוסר הנביאים, תוך שימוש בחומרים הלקוחים מהמסורת היהודית, כמו: שפה עברית, סמלים ומונחים, כ"עם כוהנים" ו"אור לגויים"²⁴.

צבי ש"ץ, איש העלייה השנייה, חבר בגדוד העבודה, שהיה זר לגמרי למסורת היהודית כותב בספרו "על גבול הדממה": "כשאשאל פתאום את עצמי... מי ומה הבאני הלום ויעמידני כאן, על הגבול, על ראש פסגת ההר? מי הפך את שפתי הרוסית לשפת התנ"ך וידי לימד לקרב ולעבודה?... רק מהפיכת איתנים... תפעל כך, התנועה המשיחית".

ברל כצנלסון, כותב בכתביו: 'בכל קיומו של עם-ישראל תפסו בגולה מקום רב התרבות הפנימית הכלולה בתורה ובמצוות. אנו הולכים ליצור עתה הווי חדש, לא ניצור אותו בלי הלכה... אנו לא נוכל להיזון מן הפולחן של האינדיבידואליזם המסתפק בעצמו, ויוצר אך בכוח עצמו. אנחנו זקוקים לאידיאולוגיה, אשר תגדל לנו את האישיות היוצרת". בדברים אלה מגדיר בעצם ברל כצנלסון את הקשר בין תנועת הפועלים בארץ לשורשיה המשיחיים-מסורתיים.

בדומה לו כותב שלמה לביא, הנחשב מייסד "הקבוצה הגדולה", כלומר, הקיבוץ: אלוהים שאיננו מצווה, שאינו נותן את התורה, שאינו כופה את רצונו, אינו אלוהי ישראל, ואותו לא

נקבל. לנו יש אלוהים, זה המצווה את החיים הצודקים, את העבודה, את היצירה, את הקומונה. את האלוהים הזה אות מצוותיו אנו רוצים להוריש לבנינו אחרינו²⁵.

השימוש במושגים, בסמלים, ברעיונות ובשפה-העברית, השאובים מהמסורת היהודית, נושא בחובו עוצמה-דתית אדירה, הסותרת השקפת עולם חילונית שאותה מנסה התנועה הציונית לתאר.

בעיניין זה כותב פרופ' גרשום שלום: "האנשים פה אינם יודעים את משמעות מעשיהם. סבורים הם שהפכו את העברית לשפה חילונית. שחילצו ממנה את העוקץ האפוקליפטי. אבל זו איננה האמת. חילון השפה אינו אלא דיבור בעלמא, מליצה בלבד. אי-אפשר למעשה לרוקן את המלים המלאות עד להתפוצץ... האם לא תתפרץ באחד הימים העצמה הדתית, הכמוסה בה, כנגד דובריה?... העברית הזאת היא הרת-פורענויות... ילדינו שוב אין להם שפה אחרת... הם, והם בלבד, ישלמו את מחיר המפגש הזה שכפינו עליהם מבלי לשאול אותם, מבלי לשאול את עצמנו. כאשר השפה תפנה את נשקה נגד דובריה... האם יהיה לנו נוער שיחזיק מעמד במרד של שפה קדושה?... פלוני או אלמוני משחק אתם בכתבים או בעיתונים, ומשקר לעצמו ולאלוהים שאין לכך שום משמעות. אבל לפעמים מזנקת הקדושה מתוך קלון-הרפאים של שפתנו. שהרי לשמות שמורים החיים שלהם..."²⁶.

מצאנו לנכון לסכם את החלק הראשון של דיוננו, שבו עסקנו ביסודותיה ההיסטוריים ובמרכיב הזהות הדתית בתנועה הציונית, בהבאת מובאות של שני חוקרים חשובים. אברהם הרצברג, בספרו החשוב "הרעיון הציוני", כותב: "מאז האמנציפציה מבקשת מחשבת ישראל להגדיר מחדש את הזהות היהודית ועושה שימוש בלבנים הלקוחות מן הבניין הישן, אך לצורך אחר ומנקודת ראייה אחרת: להגביל את הקיום היהודי לקטגוריות שאיש מערב-אירופה רגיל לייחסן לעצמו. מכאן, שהציונות החדשה חסרת-תקדים ביסודה, כי היא תופעה בתר-אמנציפציונית, גם מבחינת הזמן וגם מבחינת הרעיון..."²⁷. משמע, הרצברג טוען שהדת היא קליפה חיצונית דקה לרעיונות חילוניים, אך מקומה ברור ובולט "כאבנים מן הבניין הישן".

לעומתו, טוען שטרנהל בספרו "בניין אומה או תיקון חברה": "בלאומיות הראדיקלית, הייתה הדת מרכיב מרכזי של הזהות הקולקטיבית הטענה שלפיה באה הלאומיות לתפוס את מקומה של הדת הייתה נכונה אך ורק בתקופת המהפכה הצרפתית והיא מוגבלת ללאומיות הליברלית, זו שנשחקה עד מהרה ולא עברה את סף המאה ה-19. בקרב הלאומיות האורגנית, הזרם הדומיננטי של הלאומיות, לו שייכת גם הציונות, הייתה הזהות הדתית לעיתים קרובות, ללא תכניה המטאפיסיים, עמוד התווך של הזהות הלאומית"²⁸. משמע, לדעת שטרנהל, מרכיב הדת בלאומיות היהודית, קרי התנועה הציונית, הוא מרכיב עיקרי. אם כן, ניתן לקבוע שהציונות ללא המורשת-הדתית, ללא המתח המשיחי-האפוקליפטי וללא רעיון יישוב ארץ-ישראל, אינה יכולה להתקיים.

2. "גאולה ישראל" כפי שמשקפת במקורות חז"ל

לאחר שבחנו את מרכיבי זהותה הבסיסיים של התנועה הציונית ובאנו לידי מסקנה שהציונות "כתנועה לאומית אורגנית" מושתתת על ערכים דתיים וסמליהם, בעיקר על הרעיון המשיחי-האפוקליפטי הכרוך ברעיון החזרה לארץ-ישראל, נרצה להביא מקצת מקורות חז"ל ולהעריך את יחסם לשאלות הגאולה. מקורות חז"ל, שנציג, ישמשו בהמשך דיוננו בסיס לבחינת הצטרפותם של הדתיים לתנועה הציונית.

2.1. ימות המשיח – "קיבוץ גלויות"

נציג ממקורות ומפירושי חז"ל אשר מצביעים על "קיבוץ גלויות" של נדחי עם-ישראל לארצו, כסימן לגאולה ושלב מובהק בתהליך הגאולה.

במסכת ברכות דף י"ב ע"ב כתוב לאמור: 'אמר להם בן זומא לחכמים: וכי מזכירין יציאת מצרים לימות המשיח? והלא כבר נאמר: הנה ימים באים נאום ה' ולא יאמר עוד חי ה' אשר העלה את בני-ישראל מארץ מצרים. כי אם חי ה' אשר העלה ואשר הביא את זרע ישראל מארץ צפונה ומכל הארצות אשר הדחתים וישבו על אדמתם. אם כן, אומר בן זומא, מתוך דרש על הושע (פרק י"ב, פסוק 10). שבעתיד ייגאלו בני-ישראל על-ידי קיבוץ מכיוון צפון (לשם גלו עשרת השבטים) וריכוזם בארץ-ישראל.

במסכת חולין דף ס"ג ע"א מספרת הגמרא כיצד יתבצע "קיבוץ הגלויות": "רחם – זן שרקק (מעין ציפור טמאה). א"ר יוחנן: למה נקרא שמו רחם? כיוון שבא רחם באו רחמים לעולם... ושיריק אתי משיחא שנאמר: אשרקה להם ואקבצם."

על גמרא זו כותב הרב ישכר שלמה טיכטל (שנספה בשואה) בספרו "אם בניס שמחה": הגאולה תבוא על-ידי עוף טמא, הכוונה, שגאולת ישראל תחל בקיבוץ גלויות על-ידי חילונים, אותם מכנה "רשעי ישראל". את הרעיון מבסס הרב טיכטל על הקבלה ועל דבריו של רבי אלימלך מליז'נסק²⁹.

בהתייחסו לימות המשיח כותב הרמב"ם³⁰: "וכל מי שאינו מאמין בו (=המשיח), או מי שאינו מחכה לביאתו, לא בשאר הנביאים בלבד הוא כופר אלא בתורה ובמשה רבנו. שהרי התורה העידה עליו שנאמר (דברים ל' פסוקים 3-5): ושב ה' אלוקיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך וכו' אם יהיה נדחק בקצה השמים וכו' והביאך ה'. אלו הדברים המפורשים בתורה, הם כלולים כל הדברים שנאמרו על-ידי הנביאים...".

סיכומו של דבר: מקצת המקורות שהצגנו ניתן להוכיח שמקורות חז"ל והראשונים מפרשים את ראשית הגאולה עם התכנסות העם לארצו. התהליך הוא בדרך של "גאולה טבעית" כפי שהיצגנו אותו לעיל על-פי תפיסתו של הגר"א. הרעיון של "גאולה בדרך הטבע". מצוי בתלמוד, ברכות ל"ד ע"ב: "... אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד..." בעניין זה כותב הרמב"ם³¹: "ימות המשיח הוא זמן שבו תחזור המלכות לישראל, ויחזרו לארץ-ישראל... ולא ישתנה במציאות שום דבר מכפי שהוא עתה, זולתי שתהא המלכות לישראל, וכך לשון חכמים: אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד..."

מן המקורות שהיצגנו עולה, "שגאולה בדרך הטבע" תמומש בשיתוף פעולה עם חילונים, ועיקרה "גאולה ארצית/גשמית".

2.2. משיח בן-יוסף ומשיח בן-דוד

גאולת ישראל תבוא "קימעא קימעא". הפירוש המקובל הוא שהגאולה תבוא בשלבים! השלב הראשון יהיה גשמי והבא אחריו, רוחני. ניתן לבסס פירוש זה על הגמרא בירושלמי, ברכות פרק א' הלכה א': "רבי חייא, רבא ורבי שמעון חלפתא הוו מהלכין בהדא בקעת ארבל בקתריצתה (הכוונה: קודם שהאיר היום) וראו איילת השחר שבקע אורה. אמר ר' חייא לר' שמעון בן חלפתא: כך היא גאולתן של ישראל בתחילה קימעא קימעא, כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת". הגלות נמשלת לחושך והגאולה לאור, וכשם שאין מעבר חד וברור מחושך לאור אלא האור בא בהדרגה, כך גם גאולתן של ישראל.

שני שלבי הגאולה מקבילים לשני המשיחים אשר יבואו לישראל. משיח בן-יוסף ומשיח בן-דוד. משיח בן-יוסף, תפקידיו גשמיים וסופו למות, ומשיח בן-דוד יבוא במקומו וישלים את מעגל הגאולה, ויעניק לה את הצביון הרוחני.

ביטוי בולט להופעת שני המשיחים מצוי בגמרא, במסכת מגילה דף א' עמוד א', שם מסופר על "מספר בירושלים" שנערך בעקבות: "...חד אמר על משיח בן-יוסף שנהרג, וחד אמר על יצר הרע שנהרג... תנו רבנן משיח בן-דוד שעתיד להגלות במהרה בימינו..." על גמרא זו אומר המהר"ל מפרג, בספרו "נצח ישראל" (פרק ל"ז, משיח בן-דוד ומשיח בן-יוסף): "בזמן המלך משיח... קודם מלכותו יהיה מלחמות גוג ומגוג שכל האומות יעלו עליו למלחמה עד שינצח המשיח את הכל... לפיכך גוג ומגוג שהוא מתנגד לישראל... יהיה גובר על משיח בן-יוסף ויהיה נהרג ומסתלק מעלה זו מן ישראל... אבל משיח בן-דוד לא יהיה הפסק. ואז יהיו גויים נחלתו ואחזתו אפסי ארץ, כי יתגבר משיח בן-דוד על העולם הזה ויסלק כוח העולם הזה ועמהם מסתלק יצר רע..." כלומר, משיח בן-יוסף ימלא את משימתו הגשמית ויסתלק מהעולם, תחתיו יבוא משיח בן-דוד וימלא את שליחותו הרוחנית.

הרב א"י הכהן קוק זצ"ל כתב מאמר בעת פטירתו של ב"ז הרצל, והקריא אותו באסיפת אבל שנערכה לזכרו של המנוח בבנק אפ"ק ביפו. שם המאמר "המספר בירושלים" והוא, כמובן, מתכוון למותו של משיח בן-יוסף (ראה לעיל). במאמרו סוקר הרב קוק את הקשר שבין החומר לרוח בגאולת ישראל משחר ההיסטוריה שלו. בהתייחסו לתוקפתו אומר הרב "והנה באמת כל זמן הפירוד, שאומה אינה מוכשרת לאחד הכוחות, וכל אחד מחליש את חברו, ההנהגה הולכת, שאין כל נפש מסוגלת לקבל כי-אם נטייה אחת, על-כן לפעמים יבוא הפסד מוסרי או מדעי אם נעמול להכניס שתי הנטיות בבת אחת..."³² כלומר, בגאולת ישראל ישנם שלבים, לא ניתן לקצרים ו/או לאחדם, שכן זו הדרך לכשלון הגאולה. לכן יש להשלים את שלב משיח בן-יוסף לפני בוא משיח בן-דוד. על הסתלקותו של ב"ז הרצל כותב הרב (במקור המובא דלעיל): "והנה, בתור עקבא דמשיח בן-יוסף, נתגלה חזיון הציונות בדורנו, הנוטה לצד כללי ביותר, ומצד חסרון הכשרתו אין כוחות מתאחדים להשכיל מעבר מזה... ועל-כן צריך שתהיה ההנהגה מכוונת לתכלית התעלות המיוחדת, ולהיות מושפעת הרבה מהסגולה של יחידיו הדור, צדיקים וחכמי תורה, ... עם כל צרכיה החומריים, שהוא דבר נכון כשמצטרף לכל תכונה הראויה, גרמה עד כה שלא הצליחה במעשיה, עד שחסרון ההצלחה גרם לסיכסוכי דעות וריב אחים, שהלכו בדרך מסוכנה כזאת עד שהמנהיג הראשי נפל חלל מעצור רעה ויגון..." הרב קוק מלין על הכיוון החילוני (הכללי בלשונו) שלפיו צועדת התנועה הציונית. דרך זו לא הביאה לידי הצלחות מדיניות וגרמה למחלוקת בתנועה הציונית. הרב קוק, כמובן, מרמז על "משבר אוגנדה", שבמרכזו

עמדה שאלת ארץ-ישראל מול התיישבות באוגנדה, עניין שגרם לשברון לב ולמותו של הרצל.

המוטו של המאמר נסב על הרצל האיש ותקופתו כשלב בגאולה, שלב "משיח בן-יוסף", כלומר, הפן הארצי של הגאולה המסמל התעוררות חיובית בעם-ישראל. מותו של "הגואל הנופל" מסמל שלב הכרחי במעבר מצורת "הגוף", התנועה הציונית, לשלב, "הנשמה", שהיא גאולת משיח בן-דוד.³³

במספר על הרצל משתקף יחס דו-ערכי של הרב קוק לציונות ומנהיגה. אין מדובר בהספד אישי במובן המקובל, שכן בהספד לא צויין, ולו פעם אחת, שם הנפטר. דומה, כי לולא ידענו שבהרצל המדובר, היינו סבורים כי לפנינו מסה הדנה בנושא: משמעותה הדתית של הציונות. מאידך אין ספק כי הרב קוק הבין שעצם נוכחותו באסיפה הציונית, ועל אחת כמה וכמה נשיאת הספד, עשויים להתפרש כתמיכה ברורה בתנועה הציונית.³⁴ הדילמה העולה מבין השורות: תמיכה בדרך של הציונות והסתייגות מהאיצטלה החילונית שבה. לפי הראייה העולם העולמי הריאלי שבו אנו חיים, היינו עולם של טוב ורע, ובו אנו עומדים בפני האידאל הראשון של משיח בן-יוסף. על האידאל האחרון אין אנו מוותרים, כלומר, על משיח בן-דוד, אולם אין אנו יכולים להגיע אליו אלא דרך הראשון.³⁵

2.3. "שלושת השבועות" – "שלא יעלו בחומה"

מהמקורות שהצגנו מסתבר, שהגאולה תבוא בדרך הטבע, קימעא קימעא, בשלבים: קודם משיח בן-יוסף כשלב מכין והכרחי לתקופת משיח בן-דוד. עם זאת, ישנם מקורות האוסרים על עם-ישראל לקרב את הגאולה בדרכים מלאכותיות. המקור המרכזי לעניין מצוי במסכת כתובות דף קי"א: "ג' שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו בחומה. ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, ואחת שהשביע את עובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן ישראל יותר מדי". בסגנון שונה מעט מופיעים "שלושת השבועות" הללו גם בשיר השירים רבה, ב' ז': "ר' אוניא אומר: ארבע שבועות השביעו כנגד ארבע דורות שלא ימרדו על המלכויות, ושלא ידחקו את הקץ, ושלא יגלו מסטורין שלהם לאומות העולם, ושלא יעלו חומה מן הגולה. ואם כן למה מלך משיח בא? לקבץ גלויותיהן של ישראל..." תכליתן של "השבועות" למנוע מעם-ישראל לזרז את "ימות המשיח" לפני זמנם. בהתבסס על עיקרון זה דחו רוב הרבנים בעת החדשה, לאחר משבר שבתי בן צבי, את העלייה לארץ-ישראל כמנוף לגאולה. כפי שהראנו הגר"א סבר אחרת. נשאלת, אפוא, השאלה: האם השבועות הללו מחייבות מבחינה הלכתית, או שמא הינן משום "דיון אקדמי" בנושא הגולה והגאולה?

ניתן איפא לומר ש"השבועות" הללו הן מעין "עסקת חבילה", לאמור, לעם ישראל אסור לעלות בחומה (לזרז את הגאולה ולעלות לארץ-ישראל) ולא למרוד במלכויות, זאת בתנאי שהגויים לא ירדו בהם קשות. כיוון שהגויים הציקו פרעו ופגעו קשות ביהודים, הרי בטלה ממילא השבועה.

שני חוקרים חשובים העוסקים בהגות יהודית, סבורים ש"השבועות" הם בבחינת "ציון דרך" ולא "הלכה לדורות". האחד, מרדכי ברויאר המציין במאמרו – "הדיון בשלוש השבועות בדורות האחרונים" – ששלושת השבועות לא סתרו את עלייתם של יהודים כבודדים ואפילו בקבוצות גדולות לארץ-ישראל, דהיינו, לא היה חשש כלשהו לדחיקת

הקץ. ראייה להנחה זו מציג ברויאר את עליית ר' החסיד בראש אלף מחסידיו בשנת ת"ס ואת עליית החסידים ותלמידיו הגר"א. גם אהוד לוז, בספרו "מקבילים נפגשים", גורס ששלושת השבועות לא הופיעו כטיעון הסותר עלייה לארץ-ישראל, אלא עם הופעת הציונות ההרצליאנית, וזאת כארגומנטציה אנטי-ציונית ולא כטענה העומדת בפני עצמה³⁶.

לעומתם סבור אביעזר רביצקי, כי "שלושת השבועות" היו קונקרטיות ושימשו מסד הלכתי כנגד "דחיקת הקץ" והעלייה לארץ-ישראל. רביצקי טוען, שכל אימת שהעלייה לארץ-ישראל הפכה לריאלית ולרלוונטית בימי הביניים ובזמן החדש, והעולים כמו ועלו, גם קולה של ההתרעה של "שלושת השבועות" נשמעה. כמו-כן, גורס רביצקי, ששלושת השבועות שימשו מסד לאותם חכמים שהעניקו לקיום היהודי בגלות משמעות תיאולוגית, ובהסתמך על "השבועות" אסרו את העלייה לארץ-ישראל במובן של גאולה³⁷.

כללו של דבר, מתוך התבוננות במקורות חז"ל מעטים, נראה שאין להסיק מהם דפוס אחיד וקבוע של פני הגאולה. התהליך המשיחי האקולופטי העוסק בגאולת העם והארץ משקף ניגודים רבים ודפוסים שונים של ברירה והעדפה. בכל ההערפות העוסקות בחזון הגאולה נוטה הכף לצדה של המשיחיות הסבילה והפלאית, כלומר, מעבר ל"זמן הזה", ופעמים רבות גם ארץ-ישראל עלתה בקדושתה הרחק מן "המקום הזה". ההתמודדות של התפיסה המשיחית עם הרעיונות והמעשים של התנועה הציונית, תרמו להידרודה של תפיסת הגאולה. מחד גיסא החרדים, יריביה של הגישה הלאומית-היהודית, הרחיקו לכת בעניין זה ועשו את הפאסיביות המסורתית לתביעה דתית מחייבת, לנורמה החלטית וקבועה, מאידך גיסא הרבנים התומכים ברעיון הלאומי ניסו לבסס את הגאולה ולתחום אותה בגבולות ריאליסטיים וארציים³⁸.

3. "מבשרי ציון הדתיים" – ניצני לאומיות מודרנית, או שיבת-ציון מסורתית?

הרבנים יהודה אלקלעי תקנ"ח-תרל"ט (1798-1878) וצבי הירש קלישר תקנ"ה-תרל"ה (1795-1874) שפעלו במחצית המאה הי"ט, הניחו תשתית רעיונית שאומצה בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה ה-כ' על-ידי הציונים-הדתיים. שניהם היו ללא ספק, מראשוני הרבנים שראו את הגאולה כתהליך ריאליסטי-ארצי, ואת "הגאולה דרך הטבע" כיסוד מרכזי בתפיסתם התיאולוגית. הרב צבי הירש קלישר היה יהודי ירא-שמים שהטיף לקיום המצוות בשלמותן, והדגיש את החובה ליישב את ארץ-הקודש. זוהי נקודת המוצא לתפיסתו את הגאולה. כפי שנראה להלן השפיעו עליו נסיבות נוספות. ואילו ר"י אלקלעי היה מקובל המכשיר את הקרקע לקראת "אחרית הימים", "ומחשב קצין", שטען כי הגאולה בוא תבוא דווקא בשנת 1840. לאמור, היסוד המסורתי בהגותם התיאולוגית של שני הרבנים הוא מובהק. אנו ננסה לבדוק את "החידוש" שבהגותם, ואת תרומתם לקידום הרעיון הלאומי-יהודי בקרב היהדות-הדתית. הרבנים ר"י אלקלעי וצבי הירש קלישר לא פעלו בחלל ריק. הם הושפעו מתפיסות משיחיות ומתורותיהם של רבנים שקדמו להם. הרב אלקלעי הושפע מהרב יהודה ביבאס, רבה של קורפו, שסבר שהגאולה לא תבוא על-ידי תפילה ותחנונים בלבד, אלא על-ידי נקיטת פעולות ריאליות שיתמקדו בעלייה לארץ וכיבושה בכוח מידי התורכים³⁹.

הרב יהודה שלמה חי אלקלעי, נולד בסאראייבו ב-1798, לאביו "חכם הקהילה" ר' שלמה

אלקלעי. בנעוריו ביקר בירושלים והושפע מחוגי המקובלים. שירת כרבה של קהילת זמלין, בירת בסרביה. הוא הושפע במידה רבה מהתעוררות הרוח הלאומית של עמי הבלקן. לראשונה העלה ר"י אלקלעי את רעיון התחייה הלאומית בשנת 1834, במחברתו "שמע ישראל". במאמרו זה הציע לייסד בארץ-ישראל מושבות יהודיות כהכנה לביאת המשיח. המפנה המכריע בחייו חל בשנת 1840, עם "עלילת דמשק", שהסעירה את העולם הליברלי בכלל ואת העולם היהודי בפרט. פרשת דמים זו שכנעה אותו שחירות וביטחון יעמדו לישראל רק בחיים עצמאיים על אדמת אבות⁴⁰. וכן כותב, ר"י אלקלעי במאמרו "הגאולה השלישית": "תנו רבנן, 'ובנוחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל' (במדבר י', 36). מלמד שאין השכינה שורה על פחות משני אלפים ושני רבבות מישראל" (יבמות ס"ג-ס"ד). ואנו מתפללים בכל יום: 'ותחזקנה עינינו בשובך לציון ברחמים'. על מי ישרה שכנתו? על העצים על האבנים? אם כן, תחילה וראש לפדיון נפשנו חייבים אנו להשיב לארצנו שנים ועשרים אלף, כדי הקדב"ה ישרה שכינתו עליהם, ואחר-כך יראה סימן טוב לנו ולכל ישראל..." (ר"י אלקלעי, תש"ד). אלקלעי שהטיף ל"גאולה בדרך הטבע" תרגם את תורתו לשפת המעשה. תוכניתו כוללת: הקמת הסתדרות לאומית, קניית קרקעות בארץ, ייסוד קרנות וקבלת מלווה לאומי, פיתוח החקלאות, מיסוי באמצעות מעשר, תחיית הלשון העברית ומיזוג גלויות. למימוש תוכניתו מגייס הרב אלקלעי את אמצעי הטכנולוגיה והחידושים של תקופתו; העלייה לארץ תתבצע, על-פי תוכניתו, באמצעות ספינות קיטור שהוא מכנה אותן "ספינות אש מעופפות"⁴¹. יתרה מזאת תוכניתו כוללת גם פנייה לעזרת מלכי אירופה והסולטן התורכי בבקשה לקבל רשיונות הגירה, וכך הוא אומר: "שמעו מלכים האזינו רוזנים! הפילו תחינתכם לפני כיסא כבוד אדוננו הסולטן, כי לא ישיב פניכם ריקם. גלוי וידוע לפני כבוד אדוננו הסולטן, כי היהודים הם עבדים לכבוד מלכותו, וניחה לו לאדוננו להיות לו למדינה אחת מעבדים נאמנים – עם חכם ונבון!"⁴².

ר' צבי הירש קלישר בדומה לאלקלעי נולד גם הוא בחו"ל, בחבל פוזנאן, שבמערב פולין. חייו עמדו בסימן הרעיון הלאומי, שניסר בתקופתו בחללה של אירופה. את דעתו על הרעיון הלאומי בישראל הביע לראשונה ב-1836, במכתב ששיגר לראש השלוחה הברלינאית של בית רוטשילד. במכתבו מציין שראשית הגאולה תבוא בדרך הטבע וכך כותב הוא בספרו החשוב "דרישת ציון".

"גאולת ישראל אשר אנחנו חוכים לה: אל יחשוב כי פתאום ירד ה' יה"ש משמים לארץ, לאמור לעמו צאו, או ישלח משיחו כרגע מן השמים בשופר גדול על נדחי ישראל ויקבצם ירושלימה ויעשה לה חומת אש ומקדש אל ממרום תרד, כאשר הבטיח על-ידי עבדיו הנביאים; לא כן קורא המשכיל, ודאי על ייעודי הנביאים יתקיימו באחרית הימים, ולא במנוסה נלך ולא בחיפזון יום, אם כי, אם מעט מעט תבוא גאולת ישראל..." (קלישר, תרכ"ו). הנה כי כן, גאולה בדרך הטבע, "קימעה קימעה – בשלבים"⁴³.

קלישר הושפע רבות מהתעוררות הלאומית במדינות אירופה וכך הוא כותב: "... למה אנשי איטליה ושאר מדינות ימסרו נפשם עבור ארץ אבותיהם, ואנחנו נעמוד מרחוק... וכי נופלים אנו מכל העמים, אשר דמם ורכושם כאפס נחשב למו נגד אהבת ארצם ועמם? שימו נא לב מה עשו אנשי איטליה, עם פולין, מדינת אונגריה, אשר השליכו נפשם מנגד, כספם וזהבם, עבור שם נחלת ארצם, ואנחנו בני-ישראל אשר הארץ המפארה משוש כל ארץ היא לנו למורשה ... ונשים יד לפה, ונהיה כאיש אשר אין רוח בו, הלא נבזינו בעיני נפשנו! אם כל

העמים עשו רק לכבודם, ואנחנו לא לבד כבוד אבותינו, אך כבוד ה' אשר בחר בציון, אותו נדרש⁴⁴.

בהשפעתו של צ"ה קלישר התארגנה קבוצת יהודים שרכשה ב-1866 קרקעות סמוך ליפו והתיישבה עליהם. חברת "כל ישראל חברים", שהוקמה ב-1860 בפריז, נענתה לו ויסדה ב-1870 את בית-הספר החקלאי "מקווה ישראל" בארץ. אם כן, קלישר רואה בפתרון הלאומי יסוד משיחי חשוב ודרך לפתרון בעיית יהודי אירופה⁴⁵.

עקרונות תורותיהם החדשים של הרבנים ח"י אלקלעי וצ"ה קלישר באים לידי ביטוי בשלושה תחומים, בהסתמך על המקורות והצגת סימוכין מתוכם:

א. יש לעלות ולהתיישב בארץ-ישראל, ולא רק כדי להתפלל בה, כפי שנהגו חסידים בימיהם, אלא כדי לעבדה ולגאול אותה.

ב. יש לייצור מכשיר ארגוני כלל-יהודי שיגייס את כוחו הכלכלי של העם היהודי למפעל ההתיישבות בארץ.

ג. יש לחדש את עבודת בית-המקדש בירושלים, ככל שהדבר מותר על-פי ההלכה "בזמן הזה". קלישר מציע לברון אנשל רוטשילד לרכוש את ארץ-ישראל, כדי לחדש את עבודת

הקורבנות, מתוך הנחה כי במעשה הקרבת הקורבנות ניתן לקרב את הגאולה⁴⁶.

בשני היסודות הראשונים מתגלה החידוש במשנתם – היסוד הלאומי, אולם היסוד השלישי, הנראה לכאורה מסורתי, מביע רעיון מהפכני, משמע: ההעזה לפרוץ את חומת האורתודוקסיה במושגיה שלה, ולהעביר את המסר המשיחי-האפוקליפטי מהמישור העל-היסטורי לשדה המעשה, לאמור, "גאולה בדרך הטבע"⁴⁷.

לעומת החכמים-המקובלים המסורתיים שתלו את הגאולה בתיקון רוחני בלבד, גישתם של "מבשרי ציון" – הרבנים קלישר ואלקלעי – נתנה עדיפות דווקא לתיקון הארצי ולהגשמה ההיסטורית והלאומית. מעתה המפעל הלאומי, שבמהותו הוא ריאלי מגלם בחובו את התיקון הקולקטיבי, והוא שמשקף נכונה את היענותו של כלל ישראל לבשורת הגאולה⁴⁸.

אף-על-פי שאלקלעי וקלישר פנו בטרמינולוגיה אורתודוקסית לציבור היהודי המאמין, והביעו את רעיונותיהם מתוך הסתמכות על המקורות, וחרף גדולתם בתורה, הם זכו לביקורת קשה ונוקבת מצד רוב הרבנים במחנה הדתי שטענו כנגדם: "אשר החובבי-ציון הם כיתה חדשה ככוח שבתאי צבי, שם רשעים ירקב"⁴⁹.

ר"י אלקלעי, כעמיתו קלישר, לא הסתפק בהטפה מילולית; הוא ביקר במקומות רבים ואף הקים חוגי פעילים, אך רובם ככולם לא האריכו ימים. ראוי לציין את העובדה שאחד מחסידיו המעטים היה סבו של בנימין זאב הרצל, שמעון לייב. החידוש בפעילותם היה יצירת סימביוזה בין עולמם הדתי המסורתי, שפשט צורה ולבש צורה לנגד עיניהם נוכח התגברות תהליך האמנציפציה וכו', לבין הליכה עם זרם העת החדשה. בעליית התנועות הלאומיות באירופה רואים שניהם סיבה מספקת להתוויית מדיניות יהודית, שתתבסס על שאיפה דומה להגדרה עצמית לאומית. כישלונם לארגן "תנועה חברתית" שתוציא מן הכוח לפועל את רעיונותיהם, נבעה מהעובדה, שהציבור שפנו אליו, בעיקר היהדות הדתית האורתודוקסית במזרח אירופה, טרם היה בשל לקבל את החידוש שבהגותם. היהדות החרדית באותה תקופה גילתה חרדה מכל חידוש, שכן עיקר חששה היה מפני השלכותיה של האמנציפציה אשר איימה בסכנת חידלון על עצם קיומה⁵⁰.

לסיכום, ניתן לקבוע שבהגותם של ח"י אלקלעי וצ"ה קלישר יש מן המסורת ומן החידוש. תורתם נדחתה בעיקר משום החשש העמוק של הציבור האורתודוכסי מפני הרעיון הלאומי שהיה מודרני ונתפס על-ידם כמסוכן לשלמות "ציבור שלומי ישראל". עיקר הסכנה הייתה, כמובן, ההתבוללות. למעשה החשש שתלו החרדים בבניית האומה ויישובה של הארץ על-פי גישות לאומיות ליברליות עובר כחוט-השני גם בהשקפותיהם של הציונים הדתיים. אנו ננסה לאפיין חשש זה בעבר, ולציין כמה מהשלכותיו בהווה.

4. התחבטות הציונים הדתיים בשאלת הצטרפותם ל"עוברי עבירה לתאבון" בבניין האומה ויישוב ארץ-ישראל – פרספקטיבה היסטורית והדילמות בהווה

חוקר התנועה הציונית אברהם הרצברג מגדיר את מהות הציונות "כניסיון הנוקב ביותר בתולדות ישראל לפרוץ ולהשתחרר מדפוסיה העדה הדתית בחיים היהודיים, על-מנת להיות חלק מן ההיסטוריה הכללית של העולם החדש... היא (הציונות) תופעה בתר-אמנציפציונית, גם מבחינת הזמן וגם מבחינת הרעיון..."⁵¹

4.1. הבקיעים ב"זהותנו הלאומית" – פרספקטיבה היסטורית.

ראוי לבחון את הנחות היסוד של בנימין זאב הרצל, לפיהן הניח את המסד לתנועה הציונית, בפרספקטיבה של 100 שנות היסטוריה. כידוע, טען הרצל כי "צרת היהודים" בעת החדשה נובעת מהאנטישמיות. תגובתו הפומבית הראשונה לאנטישמיות פורסמה במחזה שכתב ב-1893 ובו הציע ליהודי וינה התנצרות קיבוצית כדי לשים קץ להיותם שנואים בגלל השתייכותם ל"עדת השטן". הרצל למד להבין שפיתרון זה אינו בר-ביצוע, שכן רוב היהודים יירתעו מיציאה לשמך; ויתרה מזאת, האנטישמיות הארסית (על בסיס גזעני) לא הותירה ספק שהיהודים לא יתקבלו לחברה הגויית. כשבא הרצל לידי מסקנה שהאנטישמיות היא פרמננטית כתב את ספרו "מדינת היהודים", ובו ניתן למצוא את הנחות היסוד להגותו. אנו נשתדל לבחון את משנתו ביחס למציאות שהתהוותה במשך 100 השנים שחלפו:

- א. תחזיתו של הרצל הייתה, כי עם כינון מדינת היהודים יבחרו היהודים שבתפוצות באחת מן השתיים, לבוא לחיות בה או להתבולל בארצות מושבם. במציאות לא בחרו היהודים בחלופות שהציג הרצל. רובם נשארו בגולה ובחרו ל"התנרמל" בה. עם זאת, במאמציהם למען מדינת-ישראל הם חיזקו את זהותם כיהודים, ואף הצליחו להגיע לרמת שוויון חסר תקדים במקומות מושבם.
- ב. הנחתו השנייה של הרצל, כי תש כוחה של המסורת היהודית הדתית והתרבותית, לא נתאמתה. בקרב הציבור היהודי בארץ ובתפוצות צוברת תאוצה הגישה הרואה את המפעל הציוני במונחים משיחיים. תחת מרכזי התורה הישנים של אירופה, שנכחדו בשואה, קמו בארץ ובתפוצות מרכזים רבים המגלים חיות מרובה.
- ג. הרצל שאף לגבש מנהיגות ציונית בסגנון ליברלי, דמוקרטי-מודרני, שתדאג לרווחתם של היהודים ולחיזוק השפעתם בענייני העולם.

גם בעניין זה מתפתחת, בעשורים האחרונים, תמורה בסיסית. אמנם רוב ההנהגה בארץ ובעולם מחוייבת לנהוג לפי התפיסה הליברלית-המערבית, אך יותר ויותר נהפכת דאגתה העיקרית של הנהגת הקהילות היהודיות בעולם היהודי לא לבטחונה

ולא לשוויונה, אלא לערכיה, להמשך קיומה כקהילה יהודית.⁵²

אין ספק שהציונות שרויה במשבר עמוק. האידאיה הציונית מצטיירת בפרספקטיבה היסטורית כחדלת אונים, ותפיסת עולמה – "כרוח שחלף זמנה". הציונות הייתה מראשיתה תנועה-אידאית-פלורליסטית, שהצליחה לרכז במסגרתה, על בסיס של הסכמה רחבה, זרמים רעיוניים וקבוצות פוליטיות המנוגדות זו לזו: מאמינים ולא מאמינים, מדיניים ומעשיים וכו'. בסיס הפשרה עמד על מימוש עקרונות מעשיים כמו: השיבה לארץ-ישראל, יצירת רוב יהודי בארץ, יצירת כלכלה מודרנית ויציבה וכו'. מסתבר, שכוחה של האידאיה הציונית, שהתמקד דווקא בכשרון ההתאמה של רעיונותיה למציאות המשתנה, תש! שכן, לקראת המאה ה-21 הולכת ומתמעטת "מצוקת היהודים" וגדלה "מצוקת היהדות" כביטוי הקלאסי של אחד העם. השאלה העומדת כיום על הפרק היא **שאלת הזהות היהודית**. העם היהודי מפוצל ומפורד שתי וערב בין דתיים לחילוניים. הדתיים מפולגים בין הזרמים השונים, שהקרע ביניהם הולך ומעמיק, בכל שאלה אפשרית: בשאלת גיור, נישואין, חוק השבות, כשרות וכו'. גם היהודים החילוניים נותרו בלי אידאולוגיה מכוונת, ושאלת זהותם היהודית עומדת על הפרק, בינתיים ללא מענה. היום כאז, טרם ייסודה של התנועה הציונית ועל רקע האמנציפציה, עולה השאלה לאן? לפני 100 שנים עלתה בחלל עולם של המשכילים היהודיים שאלתו של מרדכי זאב פייארברג "לאן?" והתשובה שניתנה על-ידי תנועת "חיבת-ציון", הצילה את הזהות היהודית.⁵³ האם תשובתו – התארגנות לאומית – רלבנטית גם כיום. לכאורה לא!

סיכומו של דבר, יש יסוד סביר להניח שעתידיה התרבותי, ואולי עצם קיומה, של מדינת-ישראל והיהדות ברחבי העולם, תוכרע בהתמודדות בין החילוניות המערבית ההרצליאנית, לבין המסורת הדתית רבת-החיות. בעניין זה, נבקש לבחון את אפשרות הסינתזה שבין שני זרמים אלו.

נבחן את הקשר ביניהם בעבר, עם ייסודה של התנועה הציונית; ובהווה, בפרובלמטיקה של הווה-קיום במדינת ישראל.

4.2. ייסודה של מזרחי – דו-קיום בין מסורת למודרנה?

הציונות הדתית היא תופעה מודרנית באותה מידה שהציונות בכללה היא תופעה מודרנית. עם זאת, המודרניות של הציונות-הדתית לא גרמה לה להינתק מן הרציפות של המסורת היהודית, על מושגיה, אורחות-חיה וערכיה. למסורת הייתה השפעה ברורה על עמדותיה של הציונות-הדתית בכל השאלות שעלו על הפרק בדיונים ובמעשים של התנועה הציונית, ובעיקר בשתי שאלות: צביונה העתידי של המדינה, ושאלת שיתוף הפעולה בבניינה עם חילונים; שאלות אלו הוגדרו בפולמוס הציוני "כשאלת הקולטורא".⁵⁴

מה בין "שיבת-ציון" לבין "ציונות"?

המונח "ציונות", במשמעותו המקובלת נטבע לראשונה על-ידי הסופר דר' נתן בירנבוים בעיתונו "זלבסטאמניציפאיון" ב-1890. לעומתו עמד על תילו זה אלפי שנים המושג המסורתי "שיבת-ציון". התנועה הציונית בחרה להתגבר בשם המודרני, ולא במונח המסורתי. גם הציונים-הדתיים הסכימו למטבע לשון זה, למרות המשמעות הערכית המקופלת במונח המסורתי, אין ספק שהמונח "שיבת-ציון" מקפל בתוכו קונוטציה ישירה לכתיב-הקודש, נציג שני מקורות וננסה להצביע על המשמעות הנובעת מהן ביחס למונח

"שיבת-ציון":

א. "כה אמר ה' קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה מאנה להנחם על בניה כי איננו ... **ושבו מארץ אויב ויש תיקוה לאחריתך נאום ה' ושבנו בנים לגבולם**" (ירמיהו ל"א, 14; 16).

נשאלת השאלה מדוע משתמש הנביא בביטוי **ושבו**, הרי בניה של רחל לא היו מעולם בארץ-ישראל, שכן אבותיהם הוגלו ממנה?
ב. על רות וכלותיה מסופר: "ותצא מן-המקום אשר היתה - שמה ושתי כלותיה עמה, ותלכנה בדרך **לשוב** אל-ארץ יהודה... ותאמרנה לה כי אתך **נשוב** לעמך" (רות א', 7-10).

נשאלת השאלה מדוע משתמשות כלותיה של רות בביטוי **לשוב**, הרי מעולם לא היו בארץ-ישראל?

אם כן, המושג **לשוב** אינו מציין את המשמעות המילונית (חזרה למקום שיצאו ממנו) אלא הוא מסמן את החזרה "האידיאולוגית" לארץ-ישראל. כידוע השפה היא מערכת של סמלים, השימוש במונח כלשהו הוא בעל משמעות, כל שכן השפה המקראית, שבה השימוש בביטויים אינו מקרי, אלא מכוון לתכלית ברורה. אם כן, כאשר מדובר בשיבה אין הכוונה רק להיבט הפיסי, שכן אם זו הייתה הכוונה ניתן היה להשתמש במונחים ניטרליים, המצביעים על רצון זה, המצויים לרוב במקרא. במושג שיבה מקופל גם רגש נפשי, געגועים מאטא-פיסיים, רוחניים, משיחיים.

שיבת העם לארצו קשורה בהיכרח לדמותם החברתית והאידיאולוגית של השבים, שכן כפועל-יוצא נגזרת "טיב ההגשמה". במלים אחרות מתעוררות, מנקודת ראות האדם הדתי, שאלת שיתוף הפעולה עם החילוניים. כבר הרמב"ן קובע בפירושו (לספר במדבר, פרשת 'שלח לך' ט"ו, 22) לפסוק: "וכי תשגו ולא תעשו את כל המצוות אשר דיבר ה' אל משה", שאין "ציבור" יהודי - להבדיל מן "הפרט" - יכול להיחשב כמזיד לעניין נטישת היהדות; במלים אחרות, אין ציבור יהודי חילוני נתפס כנוטש תורה ומצוות במזיד. מעניין להדגיש, שהרמב"ן מציין שאף בנסיבות חמורות של נטישת היהדות על-ידי ציבור, אין הוא נחשב מזיד, אלא שוגג. כמובן, ששגגה ניתן לתקן! הנסיבות שאותן מעלה הרמב"ן הן:

1. טענת ציבור יהודי ש"עבר זמנה של תורה ולא הייתה לדורות עולם".
 2. טענת ציבור יהודי "לא עושים ולא נוטלין שכר", משמע, אין אנו מקיימים מצוות מעשיות (מטעמי נוחיות?)
 3. טענת "עבד שמכרו רבו יצא מרשותו", הקב"ה הפקיר אותנו (שואה?) לכן אין אנו מאמינים בו, ולא מקיימים את מצוותיו.
 4. ציבור יהודי "שכחו את התורה לגמרי" (יהודי בריה"מ לשעבר?).
- מעניינת האנלוגיה שעושה בעניין זה הנצי"ב, רבי נפתלי צבי יהודה ברלין (1816-1893), שעמד בראש ישיבת וולוז'ין והיה מראשי המצטרפים לתנועת "חיבת-ציון". הוא טוען, שבימי "שיבת-ציון" המקראית שבתקופת עזרא ונחמיה, הועלו מבבל גם אנשים שזלזלו במצוות, והללו סייעו להכשיר את הקרקע, לעלייתם של יהודים נאמנים למצוות, כדי להשתתף בבניין הארץ, כך דומה המצב למתרחש בתקופתו. דעה דומה מציגים גם הרב מוהליבר והרב ריינס (נעסוק בניתוח הגותו, להלן בפרק זה). הרבנים הללו האמינו,